

บทบาทโดยทั่วไปของคณะสงฆ์ที่เกี่ยวข้อง เนื่องกับการศึกษา

สาเหตุและจุดมุ่งหมายในการให้คณะสงฆ์จัดการศึกษา

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ไม่อาจบริหารงานด้านการศึกษาให้บรรลุเป้าหมายที่พึงประสงค์ คือ การขยายการศึกษาของชาติออกไปในแนวกว้างได้ พระองค์จึงนำปัญหาเรื่อง การขยายการศึกษามูลฐาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้การศึกษาแก่ราษฎรตามหัวเมืองชั้นปรีกษากับพระเจ้าอนงยาเซอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และพระเจ้าอนงยาเซอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เพราะทรงตระหนักดีว่าการเรื่องนี้จะสำเร็จได้ก็โดยอาศัยวัดซึ่งเป็นที่เรียนมาแต่โบราณ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสก็เป็นผู้ที่มีประสบการณ์ในการจัดการศึกษามาก่อนและเป็นผู้เฒ่าของสถาบันทางศาสนาที่สามารถเป็นธุระในเรื่องของสถานที่เรียนและครูสอนได้ โดยอาศัยความอุททูนและความช่วยเหลือจากเจ้าพนักงานการปกครองท้องถิ่นที่สามารถเข้าถึงราษฎรได้อย่างใกล้ชิด ในวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๑ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับ "ความเห็นเรื่องการจัดการเอาเรียนตามหัวเมือง" และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสก็ได้ถวายความเห็นเกี่ยวกับการจัดการศึกษาหัวเมืองในวันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๑ ความเห็นของพระเจ้าอนงยาเซอทั้งสองพระองค์ตรงกันในการเสนอให้ใช้วัดเป็นสถานที่เรียนในการขยายการศึกษาสู่หัวเมือง เพราะสามารถประหยัดงบประมาณของแผ่นดินได้เป็นอย่างมาก และยังมีโอกาสได้รับการอุททูนบำรุงจากราษฎรในรูปของเงินบริจาค เรียไร หรือความช่วยเหลือจากสิ่งก่อสร้าง การอำนวยความสะดวก การอุปถัมภ์ค้ำจุนในเรื่องต่าง ๆ เพราะ "แม้การฝึกสอนตามวัดจะเสื่อมทรามเหลวไหลไปประการใดก็เป็นแต่ช่วยเดินไม้เท้าโลกย์ ยังไม่ขาดเชื่อและศุภในการฝึกสอน ยังขาดอยู่แต่

ความคิดและกำลังที่จะจัดให้ดีขึ้น"

ในวันต่อมาคือวันที่ ๒๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 จึงได้เรียกประชุมพิเศษระหว่างกลุ่มผู้บริหารการศึกษาของกระทรวงธรรมการ อันประกอบด้วย
 ครอบเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์
 เจ้ากิติยภากรวรลักษณ อธิบดีกรมศึกษาธิการ นอกจากนี้ก็มีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิร
 ญาณวโรรส และพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมติอมรพันธ์ ในที่ประชุมดังกล่าว พระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงวิจารณ์ข้อผิดพลาดของกรมศึกษาธิการที่ควรเป็นรอยตาม
 รูปแบบการจัดการศึกษาที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้เริ่มไว้ในขณะดำรงตำแหน่งอธิบดีกรม
 ศึกษาธิการ ที่มุ่งใช้การศึกษาเพื่อผลิตคนเพื่อรับราชการตามความจำเป็นและความต้องการ
 ของบ้านเมืองในขณะนั้น. แต่ในขณะนี้เหตุการณ์บ้านเมืองได้เปลี่ยนแปลงไปและโรงเรียนใน
 กรุงเทพฯสามารถผลิตนัก เรียนออกมารับราชการได้พอเพียงแล้ว ดังนั้น นโยบายสำหรับการ
 จัดการศึกษาในกรุงเทพฯจึงไม่ควรจะนำไปเป็นแบบในการจัดการศึกษาทั้งประเทศ เพราะไม่
 เหมาะสมกับสภาพความต้องการของท้องถิ่นที่แตกต่างกันออกไป ในเมื่อการศึกษาในกรุงเทพฯ
 ก็เจริญแล้ว จึงสมควรที่จะจัดการศึกษาตามหัวเมืองให้เจริญขึ้นตามกันด้วย เพราะเป้าหมาย
 ในการจัดการศึกษาของชาตินั้นควรมุ่งเพื่อประโยชน์ของราษฎรโดยทั่วไป โดยการให้ความรู้
 ขั้นพื้นฐานอันจำเป็นแก่การครองชีพและการอบรมสั่งสอนให้ราษฎรเป็นผู้มีความประพฤติดี แต่
 ผลงานของกรมศึกษาธิการ เป็นแต่เพียงการดำเนินรอยตามของเก่ามิได้มีการปรับปรุงพัฒนา

พจข., ร. ๕ ศ. ๑ ๑๒/๗ หนังสือกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการจัดการศึกษาหัวเมือง ลงวันที่ ๒๔
 กันยายน ร.ศ. ๑๑๗

ให้เจริญก้าวหน้ากว่าเดิมเลย

โครงการจัดการศึกษาของประเทศไทย พ.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์จึงได้รับการคัดค้านจากที่ประชุมมากกว่าไม่สามารถทำได้ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงได้คัดสรรมอบให้กรมหมื่นวชิรญาณฯ เป็นผู้จัดการศึกษาหัวเมืองในระดับมูลสามัญ โดยมีกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นผู้รับผิดชอบและคอยช่วยเหลือในกิจการที่ฝ่ายสมรवासควรทำ เช่น การจัดพิมพ์แบบเรียน การเบิกพระราชทรัพย์จากพระคลังไปจ่ายเพื่อการนี้ กรมศึกษาธิการจึงถูกจำกัดขอบเขตและอำนาจให้รับผิดชอบเฉพาะการจัดการศึกษาระดับกลางและระดับสูง คือ โรงเรียนมัธยมและโรงเรียนพิเศษต่าง ๆ เท่านั้น

จุดประสงค์ของการขยายการศึกษาสู่มวลชนตามหัวเมืองในครั้งนี้จึงมี ดังนี้

๑. เพื่อส่งเสริมให้ราษฎรมีความประพฤติชอบ มีความสามารถหาเลี้ยงชีพใน

ทางที่ชอบ และเป็นพลเมืองดีของประเทศ เป็นการเปลี่ยนเป้าหมายจากการมุ่งใช้การศึกษาเพื่อผลิตคนเข้ารับราชการไปสู่การนำเอาพุทธธรรมอันเป็นหลักวิถีในการดำเนินชีวิตของชาวไทยมาประสมประสานและประยุกต์เข้ากับบทเรียนและหลักสูตรในการเรียน เป็นการวางรากฐานและเริ่มต้นมีปรัชญาในการจัดการศึกษาโดยมีรากฐานอยู่บนพุทธธรรมอันเป็นรูปแบบของไทยเองขึ้นแล้ว ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงให้ความสำคัญมาก ดังที่ได้มีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นวชิรญาณฯ เมื่อครั้งได้ทรงปรึกษาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของไทยว่า

พหจ., ร. ๕ ศ. ๑๒/๗ รายงานการประชุมพิเศษ วันที่ ๒๖ กันยายน

ร.ศ. ๑๑๗.

เอกสาร เรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,

หน้า ๒๐๕ - ๒๐๗.

เรื่องการศึกษาขอให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึงรากเงาของการศึกษาในเมืองไทย
 อยาตัดช่องไปแต่การฆางวัด ฐึกประการหนึ่งการสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุง
 แดหัวเมืองจะตองใหม่ขึ้น ให้มีความวิคกไปว่าเด็กรับหลังจะเป็นคนเห็นทางศาสนา
 จนเป็นคนไม่มีธรรมะในใจมากจน เมื่อเห็นเช่นนี้จะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่
 ไม่รู้อะไรก็มีมากจะไปหาพินาศเป็นคนที่เขาเรียนตงจะประพศิตัวคึกกว่าคนที่เขา
 เรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่ศุขุธรรมเห็นเครื่องคำเนื่ดูมคงจะหนีไปหาทางทุจริต
 โดยมาก การนอยก็โกงไม่คอยตลอดหรือไม่สนิท การมากก็โกงมากขึ้นและโกง
 พิสดารมากขึ้น

และในที่ประชุมพิเศษครั้งนี้ พระองค์ทรงย้ำแนวความคิดนี้อีกว่า

การเล่าเรียนที่จะจัดไปทางอื่นไม่ให้เกี่ยวแก่การวัดฐานนั้นไม่ได้ เพราะชี้แต่จะ
 สั่งสอนอักษรวิธี ตองสั่งสอนถึงการศาสนาด้วย ขอนี้เป็นปรารถนาอันยิ่งใหญ่ เพราะ
 ใดพวกกันโดยมีใจนค้หมายก็มาพองกันว่าคนไทยไม่รู้จักศีล ๕ โดยมาก และกรมหมื่น
 คำร้งษา ได้ตรวจสอบตามหัวเมืองเห็นเสื่อมทรามมาก คุณเป็นคนไทยไม่มีศาสนา จึง
 ทำให้คนเสื่อมทรนไปหมด^๒

การปลูกฝังจริยธรรมให้กับเด็กในสมัยก่อนนี้เป็นการศึกษาอบรมโดยการปฏิบัติไปด้วย
 ในตัว ไม่ใช่การศึกษาศีลธรรมจรรยาอย่างที่เป็นทฤษฎีและวิชาหนังสือเหมือนในสมัยปัจจุบันนี้
 การกินอยู่หลับนอนในวัด การได้รับการฝึกอบรมอย่างใกล้ชิดจากพระสงฆ์เป็นอาจารย์ วิธี
 การดำเนินชีวิตในแต่ละวันที่ใกล้ชิดกับการฝึกอบรมทางจิตจึง เป็นสิ่งที่กลมกลืนแนบนำจิตใจ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์เรื่อง
การศึกษา (พระนคร : โรงพิมพ์มหาภูฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๔), หน้า ๗.

^๒ หจข., ร. ๕ ศ. ๑๒/๗ รายงานการประชุมพิเศษ วันที่ ๒๒ กันยายน

เด็กที่หมอนินทางศีลคืออย่างค่อยเป็นค่อยไปเป็นธรรมชาติ เป็นการจักสภาพแวดล้อมให้เหมาะ
กับการฝึกอบรมทางศีลธรรมจากหนังสือโบราณศึกษาของพระยาปริยัติธรรมธาดาในมาติกาที่ ๔
เรื่องข้อบังคับการ เรียนจะ เห็นได้ว่าเนนการฝึกอบรมกิริยามารยาท และฝึกฝนจิตของผู้เรียน
เป็นอันมาก เช่น

เมื่อถึงเวลาจะ เข้าสู่วันอนันต์ใหญ่ลงใจปราศจากกังวลทั้งปวง, แล้วตั้งใจให้เบิกบาน
ในการกุศล นมัสการพระสงฆ์สามเณตและทองบทที่ครูสอนไว้เถา ๆ กันเสีย”

หรือ

ใหญ่จักการสมาคารูวะ, และรู้จักสิ่งๆ สิ่งชั่ว ๆ นั้นอย่าไปทำเขาเหมือน
อย่างจะ เห็นเห็นลูกนึ่งกลทนายหลักใหญ่ ใหญ่จักนอบนอมอดมตัว (ควรรยหรือ
คลานหลีกเลี่ยงไกล)๒

ดังนั้นในการจัดการศึกษาโดยมีจุดมุ่งหมายดังกล่าวข้างต้น วัดจึงเป็นผู้ที่สามารถ
สนองความตองการด้านนี้ได้

๒. การประหยัดงบประมาณแผ่นดิน วัดเป็นสถานที่เล่าเรียนมาแต่โบราณจนกลายเป็น
เป็นประเพณี และวิถีการดำเนินชีวิตของชาวไทย ที่จะต้องส่งบุตรหลานให้ไปบวชเรียนตาม
วัดที่ตนนับถือวัดมีความพร้อมในทุก ๆ ด้าน ทั้งสถานที่ที่ไม่ต้องคืนเบื่องค่าใช้จ่ายในเรื่องสิ่ง
ก่อสร้าง ตัวครูอาจารย์ ที่ไม่ต้องมีเงินเดือน ความศรัทธาของราษฎรที่จะช่วยบริจาคเงิน
เรียไรรบำรุงการศึกษาและกิจกรรมของวัด หรือช่วยเหลือในรูปของสิ่งก่อสร้างหรืออุปการ
เล่าเรียน ฯลฯ การจัดให้วัดเป็นโรงเรียนจึงสามารถประหยัดงบประมาณแผ่นดินได้เป็น

พระยาปริยัติธรรมธาดา, โบราณศึกษาและวิธีสอนหนังสือไทย, หน้า ๔๓.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

อย่างมาก ถึงปรากฏในลายพระราชหัตถ์เลขา ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ที่มีถึง พระยาศรีสุทธีสุริยศักดิ์ อรรคราชทูตสยาม ณ กรุงลอนดอนว่า

ได้จัดการกับพระ เอกกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นประธาน จัดไว้เป็น
โรงเรียนหัวพระราชอาณาเขต ยกแต่เมืองมลายู หัวใจว่าจะเป็นการสำเร็จ
ไฉไลโดยอาศัยประเพณีโบราณและความนิยมของไทยโรงเรียนคงจะเกิดขึ้นไฉไล
หลายรอย โดยไม่ของสูญเสียอะไรมากนัก

จากประกาศใหม่มีครูสอนหนังสือและ เลขทุก ๆ พระอารามที่ไฉไลออกในปี พ.ศ. ๒๔๑๘
เป็นแนวคิดเบื้องต้นที่จะให้การศึกษานี้แพร่หลายสู่ประชาชน เพราะวัดเป็นสถานศึกษาแต่โบราณ
แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าผลจากประกาศฉบับนี้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือการเคลื่อนไหว
ทางการศึกษาในวัดอย่างไรบ้าง จนในปี พ.ศ. ๒๔๒๗ ได้มีการตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับ
ราษฎรขึ้นทั่วคัมภรณพารามเป็นครั้งแรกและได้แพร่หลายสู่วัดต่าง ๆ ดังนั้นแนวพระบรม
ราโชบายให้จัดการศึกษาให้แพร่หลายออกสู่หัวเมืองในปี ๒๔๔๑ โดยอาศัยวัดอีกครึ่งหนึ่งจึงไม่
ใช้ความคิดใหม่แต่อย่างใด แต่เป็นความพยายามจัดการศึกษาให้แพร่หลายสู่ท้องถิ่นต่าง ๆ ให้
มากขึ้นกว่าที่เคยทำและเคยเป็นมาก่อน และเป็นความพยายามปรับปรุงใหม่แบบแผน ลักษณะ
วิธี การจัดการ หลักสูตร ระเบียบวิธีการสอนที่เป็นแนวเดียวกันให้มีความมาตรฐานและคุณภาพ
ที่พึงประสงค์เท่านั้น การศึกษาสำหรับสามัญชนที่เคยจำกัดขอบเขตแคบ ๆ อยู่ตามพระอาราม
หลวงใหญ่ ๆ และวัดใหญ่ ๆ ก็ค่อย ๆ แพร่หลายสู่วัดในชนบทวัดเล็ก ๆ ต่าง ๆ ทั่วพระราช
อาณาจักร จากการบริหารงานด้านการศึกษาที่มีประสิทธิภาพของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

โดยความร่วมมือจากกรมหมื่นคำรงราชานุภาพ และการเอาพระทัยใส่ของรัชกาลที่ ๕ เป็นความพยายามปรับปรุงระบบและรูปแบบการจัดการศึกษาของชาติให้เป็นแบบสากล โดยอาศัยสถาบันการศึกษาแบบเก่า โดยกำหนดให้พระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้นำแต่ดั้งเดิมของสังคมได้ทำหน้าที่ใดสมบูรณ์แบบยิ่งขึ้น จึงจำเป็นที่จะต้องวิเคราะห์ถึงความพร้อมและความเป็นมาของสถาบันวัดและความสามารถในการปรับตัวให้สามารถเข้ากับอารยธรรมความเจริญแบบใหม่ของตะวันตกว่า สถาบันทางศาสนาของไทยมีความสามารถและขีดจำกัดในการรับและประยุกต์ความเจริญแบบใหม่มาซึ่งประโยชน์ในกิจการด้านศาสนา การศึกษา และการรับใช้สังคมได้อย่างไรหรือไม่เพียงไร

อิทธิพลของอารยธรรมตะวันตกต่อความเชื่อทางพุทธศาสนา และสังคมไทย

แนวความเชื่อความศรัทธาในการนับถือพุทธศาสนาของชาวไทยได้สืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยถึงสมัยรัตนโกสินทร์นั้นไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงเลย เมื่อพิจารณาในแง่ของการสืบทอดในเรื่องของบาปบุญ กุศลแห่งกรรมความเชื่อเรื่องศาสนาเสื่อม นรก สวรรค์ การนับถือผี โขลกกลาง ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ที่ปะปนอยู่ในพุทธศาสนา เป็นความเชื่อที่เป็นนามธรรมที่มีอิทธิพลต่อความคิด จริยธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี แบบแผนการดำเนินชีวิตของชาวไทยมาแต่โบราณ เมื่อราวตะวันตกเริ่มเข้ามาติดต่อกับไทยนั้น สังคมไทยต้องเผชิญกับระบบความคิดอีกแบบหนึ่งที่ต้องการคำอธิบายในเรื่องต่าง ๆ ที่ไม่เห็นเหตุเป็นผลไม่ขัดกับสามัญสำนึกทั้งที่เกี่ยวกับสภาพแวดล้อม ธรรมชาติ ชีวิต ความเชื่อในเรื่องศาสนาที่ปะปนกับไสยศาสตร์อย่างไม่มีข้อสงสัยจึงค่อย ๆ เสื่อมไป เกิดความพยายามปฏิรูปศาสนาพุทธให้หลุดพ้นจากการยึดถือทางไสยศาสตร์ให้ตระหนักถึงความบริสุทธิ์ของธรรมวินัย ซึ่งแม้จะเป็นการเปลี่ยนแปลงในหมู่ชนชั้นสูงจำนวนไม่มากนักก็ตาม แต่ก็เป็นชนระดับชั้นผู้นำที่จะเป็นผู้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในสังคมไทย เช่น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เคยทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ในบวรพุทธศาสนานานถึง ๒๗ พรรษา ประโยชน์ที่พระองค์ได้รับระหว่างทรงผนวช คือ การใช้เวลา

ระหว่างนี้ศึกษาภาษาบาลี สันสกฤต และพระไตรปิฎกได้อย่างเชี่ยวชาญ ทรงสอบพระ
ปริยัติธรรมได้เปรียญ ๕ ประโยค ได้เป็นพระราชคณะพิทยศเปรียญเอกและเป็นกรรมการ
สอบไล่พระปริยัติธรรม นอกจากนี้ พระองค์ได้ศึกษาภาษาละตินและภาษาอังกฤษ จนสามารถ
รับสั่งและทรงพระอักษรเป็นภาษาอังกฤษได้เป็นอย่างดี ทรงศึกษาคนควาความรู้วิชาโหราศาสตร์
การาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ศิลปวิทยาการแผนใหม่ จากการคบค้าสมาคมกับ
หมอสอนศาสนาชาวตะวันตก ทำให้ทรงทราบถึงความเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ต่าง ๆ ของ
โลกได้เป็นอย่างดี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญยิ่ง
ในพุทธจักรของประเทศไทย โดยได้ทรงก่อตั้งคณะปฏิบัติธรรมขึ้นใหม่คณะหนึ่ง คือ คณะธรรมยุติกนิกาย
อันหมายถึงการยึดถือและ เน้นความสำคัญที่พระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
เป็นการปฏิรูปศาสนาและวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์พระองค์ทรงเห็นว่าเสื่อมทรามคลาดเคลื่อนไป
จากพุทธวจนะอันโคมัญญุตวิไลแต่เดิมเป็นกันมาก พระองค์ไม่ทรงเห็นด้วยกับการท่องพระวินัย
อย่างอัตโนมัติจนไม่มีความหมาย การประพดิวินัยอย่างขาดตกบกพร่อง พิธีสงฆ์ ก็ทำไป
อย่างแกน ๆ ไม่มีระเบียบ แต่มีพระประสงค์จะเข้าพระทัยและทำให้คนอื่นเข้าใจในคุณ
ประโยชน์ของการปฏิบัติ ทรงตั้งความเชื่อถือนในโรคกลางต่าง ๆ ที่เข้ามาผูกพันอยู่กับศาสนา
พุทธเป็นระยะเวลาหลายพันปี ทั้งนี้เพราะทรงตระหนักดีว่าในไมธาเมื่อราษฎรได้รับการศึกษา
ที่ขึ้นก็จะเลิกเชื่อถือนในสิ่งทีเหลวไหลต่าง ๆ เหล่านี้และคงทำให้เกิดความเสื่อมศรัทธาในพุทธ
ศาสนา พระองค์ได้ชี้แจงให้เห็นว่าคำสั่งสอนในศาสนาพุทธนั้น เมื่อพิจารณาให้ถี่ถ้วนแล้วก็ไม่ม
อะไรขัดกับความเป็นจริงหรือสามัญ หรือหลักแห่งวิทยาศาสตร์เลย พระองค์จึงทรงปฏิบัติ

ไอ บี กริสไวลย์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเจ้ากรุงสยาม,
แปลโดย ม.จ.สุภัทรทิศ ศิริกุล, หน้า ๔๕. (ม.จ.จงจิตรถนอม กิติกุล ทรงพิมพ์โดยเสด็จ
พระราชกุศลในนามวงศสสมัยพระชนมายุเสมอด้วยสมเด็จพระราชาธิบดี, ๒๔ สิงหาคม ๒๕๐๘).

พระวินัยใหม่ตามแบบพระมอญ คือ พระพุทธวงศ์ (ชาย) พระราชาคณะที่พระสุเมธมุนี เจ้าอาวาสวัดบวรมงคลเป็นแนวปฏิบัติ เพราะพระพุทธวงศ์เป็นผู้ที่รอบรู้ในพระวินัย และสามารถชี้แจงให้พระองค์เขาพระทัยในเหตุผลแห่งวัตรปฏิบัติของสงฆ์ได้ พระองค์จึงทรงปรับปรุงวัตรปฏิบัติ และความเชื่อของคณะสงฆ์เสียใหม่จากการเชื่อเพราะเชื่อตามกันมาให้เป็นการศึกษาหาเหตุผลแล้วจึงเชื่อ เป็นการปูพื้นฐานให้กับคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายให้สามารถปรับตัวให้เข้ากับความจริงตามแบบอารยธรรมตะวันตก และเข้ากับความจริงแบบใหม่ได้ พระองค์ทรงดำริว่า พระภิกษุที่แท้จริงยอมไม่พอใจแต่เพียงการหลุดพ้นของตนเองเท่านั้น แต่จะต้องประพฤติกายเป็นตัวอย่างในทางความดี มีเมตตา ความเฉลียวฉลาด การสนใจใฝ่หาความรู้ มีหน้าที่ที่จะใช้ความรู้ช่วยเพื่อนมนุษย์ให้หลุดพ้นด้วยพระองค์จึงได้จัดระบบการสอนธรรมให้กับราษฎรอย่างจริงจัง ซึ่งมีอิทธิพลและผลกระทบต่อการศึกษาของสังคมไทยด้วย พระองค์ได้พยายามใช้วิธีการสวดมนต์และการเทศนาด้วยภาษาไทย แทนภาษาบาลีที่เดิมจะมีผู้ฟังเข้าใจเป็นส่วนน้อย จึงทำให้มีผู้นิยมฟังเป็นอันมาก ระหว่างผนวชพระองค์ได้คบหาสมาคม สนทนาธรรม และแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็นเกี่ยวกับหมอสอนศาสนา เช่น สังฆราช ปาลเลอกัวซ์ ศาสนาจารย์ เจ.ซี. คาสเวล หมอเฮาส์ และ หมอบรัดเลย์ พระองค์ทรงมีพระทัยกว้างขวางตามแบบพุทธศาสนิกชนที่ดี และมีความเชื่อมั่นอย่างแนบแน่นในพุทธศาสนา จะเห็นได้จากการที่ทรงอนุญาตให้มิชชันนารีอเมริกัน มาเผยแพร่ศาสนาในวัดบวรนิเวศน์ที่พระองค์เป็นอธิการสงฆ์อยู่ การสอนศาสนาและการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในเรื่องศาสนาได้เป็นแรงผลักดันให้พระองค์ต้องชวนชวายศึกษาตนคว่ำในพระปริยัติธรรมเพื่อหาคำตอบที่เป็นเหตุ

^๑ อัจฉรา กาญจนมัย, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ...," หน้า ๑๘๗.
^๒ เติช บูเนนาค, "ประมวลเหตุการณ์สำคัญที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาของไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕," บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมามี (พระนคร : โรงพิมพ์การศึกษา, ๒๕๑๓), หน้า ๖.

เป็นผลมีน้ำหนักน่าเชื่อถือ เพื่อโต้แย้งกับตัวแทนของฝ่ายคริสต์จักร ทรงเห็นประโยชน์จากคำ
โต้แย้งและคำเผยแพร่วิทยาศาสตร์ของหมอสอนศาสนาว่า ทำให้ชาวพุทธต้องพิจารณาความ
เชื่อทั้งหมดที่เคยยึดถือกันมาแต่ก่อน เท่ากับเป็นการกำจัดความหลงผิดที่เป็นสิ่งแปลกปลอมอยู่ใน
พุทธศาสนา เป็นการสร้างศาสนาพุทธแบบใหม่ อิทธิพลจากการศึกษาวิทยาการของตะวันตก
และจากพระปรีชาญาณส่วนพระองค์ทำให้พระองค์ทรงมีความคิดเห็นเป็นวิทยาศาสตร์ รู้จัก
วิเคราะห์หาเหตุผลในเรื่องต่าง ๆ ทำให้การตีความทางศาสนาของพระองค์เป็นไปในแง่ที่มี
เหตุผลมากกว่าพระเถระนุเถระอื่น ๆ ที่เคยกระทำมา มีพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับศาสนาหลาย
เรื่องที่ได้ทรงตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับปัญหาอันมีคมในประวัติศาสตร์อันเก่าแก่ โบราณคดี หรือ
พุทธประวัติที่ใดแสดงให้เห็นอิทธิพลของแนวคิดและการศึกษาแบบตะวันตกอยู่มาก เช่น การใช้
เอกสาร การค้นคว้าหาหลักฐาน การตรวจสอบหลักฐาน การเริ่มมีใจวิพากษ์วิจารณ์เพื่อ
ทำความเข้าใจเหตุการณ์นั้น ๆ และการใช้เหตุผลวิเคราะห์ เช่น จากพระราชนิพนธ์เรื่อง
พระแก้วมรกต ที่ม้านานแล้วว่าเหตุความเป็นผู้สร้างนั้น พระองค์ได้อธิบายดังนี้

เรื่องตั้งต้นมาจนถึงที่มีเรื่องยกยาวไปคู่จุมิคุนโครุ เห็นเป็นแน่ และความนั้นใครที่
มักเชื่อง่ายก็ยอมเห็นเป็นจริงตามตำนานที่กล่าวมานั้น ที่ไม่เชื่อก็จะคิดวิพากษ์สงสัยไป
ต่าง ๆ ว่าพระรูปองค์ใดมีมือเหวาศร้าง พระพุทธเจ้ารูปปางเหมือนอย่างนี้เป็น
มีมือเหวาศร้างแล้ว และจะเป็นที่สงสัยในตกลงกับนักปศุศนโบราณ แรกมีตัวหนังสือขึ้น
ไคยังไม่มีหนังสือเก่ามากนัก เมื่อแต่งหนังสือเรื่องอะไร ก็จะทำอย่างไรก็เขียน
ไป ไม่ไคคิดความไปจะมีคนภายหลังจะมีปัญญาและดิลกศรีตรองเทียบเคียงมา จะเชื่อ
คำของตัวเองและไม่เชื่อนั้นไคใครจะคิด

เอ.บี.กริสโวลด์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม, หน้า ๘๕.

๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชประวัติ และพระราชนิพนธ์
บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์,
๒๕๐๕), หน้า ๖๒-๖๓.

พระองค์ทรงยอมรับว่าธรรมเนียมปฏิบัติของพระองค์เหมือนกับนิกายโปรเตสแตนท์ในคำวิธีการที่แยกตั้งนิกายใหม่ ออกจากแนวปฏิบัติแบบเก่าที่ถือปฏิบัติกันมา

วิธีการเผยแพร่ศาสนาพุทธของพระองค์คล้ายคลึงกับวิธีการของมิชชันนารีอเมริกันหลายอย่าง เช่น การแจกเอกสารเผยแพร่ศาสนา โดยพระองค์ได้จัดตั้งโรงพิมพ์ ขึ้นที่วัดบวรนิเวศ เป็นโรงพิมพ์แรกที่ดำเนินงานโดยคนไทย เพื่อตีพิมพ์บทความทางศาสนา เช่น พระปาติโมกข์ บทสวดมนต์ ออกเผยแพร่ซึ่งนับว่าเป็นการรับเอาอารยธรรมตะวันตกมาปรับปรุงให้เป็นประโยชน์ในการเผยแพร่พระพุทธศาสนา ทรงปรับปรุงการเทศนาแสดงธรรมเสียใหม่โดยมุ่งให้เข้าใจภาษาไหวพริบมากกว่าที่จะแสดงธรรมในพระสูตร ดังที่มักแสดงกันในสมัยนั้น และยังได้เน้นในคำสั่งสอนทางพระศาสนา ที่เข้ากันได้กับโลกทัศน์ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ การยกเลิกหลักเกณฑ์ที่ไม่มีข้อพิสูจน์ และการเน้นในเรื่องพุทธธรรมที่ถือเรื่องเหตุผลเป็นสำคัญ พระองค์จึงเป็นตัวแทนที่ดีของฝ่ายพุทธจักรที่สามารถรับวิทยาการสมัยใหม่ของตะวันตกมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการเสริมสร้างความศรัทธาและความเชื่อในพุทธศาสนาของชาวไทย

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นชาวไทยพุทธชั้นผู้นำที่ได้มีการติดต่อกับชาวตะวันตก ได้ให้ความสนใจในวิทยาการต่าง ๆ ของตะวันตก ซึ่งวิทยาการสมัยใหม่นี้ได้มีอิทธิพลต่อการสร้างมโนภาพ โลกทัศน์ และความคิดของท่าน และก่อให้เกิดความสงสัยในเรื่องราวและความถูกต้องของพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้ชัดในหนังสือ "กิจจานุกิจ" ซึ่งเป็นบทนิพนธ์ของท่านที่กล่าวพาดพิงวิจารณ์ โลกทัศน์แบบไทยที่รับอิทธิพลของไตรภูมิพระร่วงที่ถือเป็นคัมภีร์ทางศาสนาเล่มหนึ่ง หนังสือกิจจานุกิจนี้ได้พิมพ์ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้ใช้วิธีถามตอบเป็นเครื่องมือในการวิพากษ์วิจารณ์ทัศนคติของพุทธศาสนิกชนชาวไทยในด้านการหาความจริงและการสร้างกฎเกณฑ์ทั่วไปเกี่ยวกับโลก ที่เดิมใช้ความเชื่อทางศาสนาพุทธ

ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ท่านได้ให้เหตุผลอธิบายถึงปรากฏการณ์ทางธรรมชาติโดยวิธีการทางวิทยาศาสตร์แทนการตอบปัญหาด้วยวิธีการทางศาสนาและไสยศาสตร์ หรือทางเทววิทยา เช่นการให้เหตุผลเรื่องดาราศาสตร์ การกำหนดเวลา การเกิดฝน ช้างขึ้นช้างแรม ดังนี้

ถามว่า ระบุฝนทำไมจึงมีฝน ระบุแล้งไม่มีฝน บงกที่ระบุฝนก็แล้งไปบ้าง ระบุแล้งแล้วมีฝนบ้าง เป็นเหตุอย่างไร ขอตอบตามคำภีร์ไตรภูมิภอน เขาว่าเมื่ออาทิตย์อยู่ที่ศศิโคกลวิมาน เทวดาชื่อวิสุวลาหกเทวดานั้น กลัวความร้อนไม่ออกจากวิมานฝนจึงไม่ตก จึงเรียกวาดูแสงเมื่ออาทิตย์เคลื่อนทางทิศใต้ไปข้างเหนือเทวดาวิสุวลาหกเจ้าของบ้านก็ออกจากวิมาน จึงบันดาลให้ฝนตก จึงเป็นนาฝน อีกอย่างหนึ่งที่ปาหิมพานต์มีสระโคกาคเป็นสระใหญ่ มีลมจำพวกหนึ่งหอบเอาน้ำที่สระโคกาคมาตกเรียรายไป จึงเรียกวาดูฝน แต่คำที่วามานเป็นของไม่มีพยานก็ไม่เห็นจริงควยเทวดาวิสุวลาหกวิมานอยู่ที่ไหนก็ไม่เห็น จะบันดาลให้ฝนตกจริงหรือไม่จริงก็ไม่รู จะวาลมหอบเอาน้ำมาแต่ปาหิมพานต์มาเป็นน้ำฝน ปาหิมพานต์ก็อยู่ข้างทิศเหนือถ้าจริงคั้งนั้นแล้ว เมฆฝนคั้งขึ้นมาก็คั้งจะมาแต่ทิศเหนืออย่างเคียวคั้งแลเห็นอยู่ว่าเมฆฝนคั้งมาคั้งแปดทิศ เมฆประชุมมือขึ้นที่ไหนก็เป็นฝนขึ้นที่นั้น จะกำหนดแนวามาแต่ปาหิมพานต์อย่างไรได้

ในส่วนที่เกี่ยวกับศาสนาที่เริ่มคั้งแต่ครั้งหลังของเรื่องนั้น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้ไขบถถามคอบเกี่ยวกับเรื่องนรกสวรรค์ การสร้างโลก พระเจ้าว่ามีจริงหรือไม่ และการอธิบาย โดยการศึกษาจากศาสนาต่าง ๆ เช่น อิสลาม ฮินดู พราหมณ์ พุทธ แล้วสรุปว่าทุกศาสนามีสวรรค์ไว้คั้งจุง มีนรกไว้คั้งขู นรกสวรรค์เป็นจุดหมายสำหรับการกระทำที่ดีและเลว

*เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513), หน้า 12.

ถามว่าการที่กล่าวถึงสวรรค์นรกต่าง ๆ กันนี้ จะจริงตามผู้ใด ขออธิบายไปให้แจ่ม
 แกว่าความเรื่องสวรรค์นรกนี้เป็นของไม่รู้อะไรเห็นวาทะที่ใหม่ เป็นแต่กล่าววาทะสวรรค์
 อยู่บนฟ้า นรกอยู่ที่ดินด้วยกันทั้งสิ้น ก็ทางศาสนาซึ่งปวงนี้ก็ถือก็เอาสวรรค์มาพูด
 เอานรกมาพูดด้วยกันทุกคน ศาสนาบางที่ก็รู้อย่างยิ่งบาง บางที่ก็รู้อย่างกลางบาง
 ตามแต่ปัญญาผู้ที่จะคิดก็นำใจตนให้กลัว ให้มีความหวาดสะอื้นเท่านั้น ถ้าวัดคิดตาม
 เสียว่าสวรรค์ไม่เป็นที่มีความที่ประพฤติกิประพฤติชั่วจะไปอยู่เสียที่ไหนเอา เห็นเหตุ
 อย่างหนึ่ง ในมนุษย์โลกนี้มีความสุขแล้วความทุกข์ ก็มี ความรอนมึแล้วความเย็นก็มี เป็น
 ของคู่กัน เหมือนความเปรียบจะว่าสวรรค์อยู่บนฟ้า นรกอยู่ที่ดินนั้นก็ให้เห็น
 ขอบตามผู้มีปัญญาตรองดูเถิด แต่ศฤกษิตทุกสิ่งจะมีเป็นแน่ไม่เป็นที่สงสัยเลย

หนังสือกิจจานุกิจนี้ได้แสดงเรื่องโลก และศาสนาในลักษณะของโครงเรื่องที่คล้าย
 คลึงกับไตรภูมิพระร่วงที่เสนอเรื่องโลก ภูมิศาสตร์ คาราศาสตร์ ศาสนาไว้ แต่การนำ
 เสนอและลักษณะความเชื่อและทัศนคติ โลกทัศน์ที่ต่างกัน การเขียนกิจจานุกิจเป็นความ
 พยายามปฏิรูปศาสนาพุทธให้หลุดพ้นจากการเชื่อถือยึดมั่นทางไสยศาสตร์และลัทธิพรานมณี มา
 ตระหนักถึงความบริสุทธิ์ของพระธรรมวินัยโดยการเปรียบเทียบกับศาสนาอื่น ๆ แยกโลก
 ธรรมชาติดออกจากโลกของศาสนาที่ไปไตรภูมิใช้ความเชื่อทางไสยศาสตร์และลัทธิพรานมณี
 เข้าอธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ พยายามเปรียบเทียบขยายหลักธรรมของศาสนาพุทธว่าเป็น
 กฎทั่วไปที่อาจพบได้ในศาสนาอื่น ๆ เป็นการหาเหตุผลแสดงความคิดอย่างมีหลักการ มีการ
 ถกเถียงกับชาวตะวันตกถึงเรื่องศาสนาอื่น ๆ ด้วย อาจกล่าวได้ว่ากิจจานุกิจได้เข้ามาแทนที่
 ไตรภูมิพระร่วงในการใช้อธิบายโลกซึ่งกำลังอย่างเข้าสู่ยุคใหม่ เป็นการเปลี่ยนแปลงทาง
 โลกทัศน์ที่เกิดเนื่องจากอิทธิพลของอารยธรรมตะวันตก

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๘.

เป็นอักษรรองรับ เนื้อความในพระพุทธรูปศิวสุภา เมื่อจะกล่าวโดยที่จริงแล้วตัวอักษร
ไม่เป็นประมาณ อักษรใด ๆ จักควรใช้ใ้ทุกที่ ประเทศอื่น ๆ ที่มีชื่อพระพุทธรูป
ศาสนา คือ ลังกา พม่า ลาว เขมร เป็นต้น ก็สร้างพระไตรปิฎกด้วยอักษร
ตามประเทศของตนทุกประเทศ... ถึงแม้ว่าภาษาจะไม่เป็นของถาวรมั่นคง
เสมอด้วยไม่ว่านักจริงอยู่ ก็พิมพ์ครั้ง ๑ มากกว่าไม่ว่านหลายสิบเท่า แลวกั้ทน
นานได้หมื่นควย ๑๐๐ ปี

นอกจากนี้พระองค์ยังได้พยายามลบล้างความเชื่อ เรื่องที่ว่าพระพุทธรูปศาสนาจะดำรง
อยู่ได้เพียง ๕,๐๐๐ ปี หลังจากนั้นก็จะเสื่อมสูญไป ซึ่งชาวไทยมีความวิตกกังวลในเรื่องนี้มาก
ในการแสดงธรรมเทศนาของพระภิกษุสมัยก่อนจึงมักจะเริ่มต้นด้วยการบอกศักราชว่าถึงปีพุทธ
ศาสนาเท่าใด เพื่อให้ทราบถึงเวลาที่พระพุทธรูปศาสนาจะคงอยู่ ๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้มีประกาศให้ยกเลิกการขึ้นต้นบทเทศนาด้วยการบอกศักราชเสีย โดยมุ่งให้
ราษฎรได้สนใจในหลักธรรมอันเป็น เนื้อแท้ของพุทธศาสนา มากกว่าความเชื่อในเรื่องที่เชื่อกัน
ว่าเป็นพุทธทำนาย ที่ไม่ปรากฏแน่ชัด

เพื่อส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์ควบคู่ไปกับการศึกษาของฆราวาส พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งสถานศึกษาพระ
ปริยัติธรรมชั้นสูงขึ้น ๒ แห่ง คือ มหาวิทยาลัย เพื่อเป็นสถานศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูง
ของคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย ในวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒ ซึ่งต่อมาได้สถาปนาเป็นมหา
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ และได้สถาปนา

๑. พระวินัยปิฎก มหาวิภังค เล่ม ๒. (พระนคร: ม.ป.ท., ร.ศ. ๑๒๖), หน้า
อารัมภกถา. (พระเจ้าอนงยา เฮอร์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงชำระแล้วพิมพ์เป็นส่วนพระราช
กุศลในมงคลสมัยแห่งสิริราชสมบัติได้ ๒๕ ปี บริบูรณ์)

๒. ฉันทิชัย, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (โต) เล่ม ๑ (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา,
๒๕๐๘), หน้า ๒๔๔.

๓. Craig James Reynolds, "The Buddhist Monkhood in Nineteenth
Century Thailand," (A Thesis presented to the Faculty of Graduate
School of Cornell University for the Degree of Doctor of Philosophy,
December, 1972), page 135.

มกุฏราชวิทยาลัย เพื่อเป็นสถานศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูงของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ จัดเป็นสถาบันการศึกษา ระดับอุดมศึกษาขึ้นเป็นสถาบันการศึกษาชั้นสูงสุดของประเทศ เพื่อเป็นการส่งเสริม การศึกษาของคณะสงฆ์ ในขณะที่เดียวกันก็เป็นการส่งเสริมคุณภาพทางวิชาการของคณะสงฆ์ เพื่อจะได้ช่วยเหลือรัฐในการจัดการศึกษาให้กับสังคมด้วย ซึ่งแนวความคิดนี้เป็นแนวนโยบายในการจัดการศึกษาของพระองค์มาโดยตลอด ดังจะเห็นได้จากประกาศเรื่อง "โปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือและสอนเลขทุก ๆ พระอาราม" ที่ออกในปี พ.ศ. ๒๔๑๘ และประกาศเรื่องการจัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรตามพระอาราม และในโครงการจัดการศึกษาของประเทศสยาม ปี พ.ศ. ๒๔๔๑ ก็ได้ระบุดังการรวมสถาบันการศึกษาชั้นสูงของคณะสงฆ์ทั้ง ๒ แห่งนี้ร่วมกับสถาบันการศึกษาชั้นสูงของพระราชาสรวมเข้าเป็น "รัตนโกสินทรสาครวิทยาลัย" ดังความปรากฏในโครงการดังกล่าวว่า

ไต่หวังไว้ในสี่วรรณาภิเษก ถ้าเป็นไปได้จะได้รวมมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นส่วนวิทยาลัยสำหรับวินัยและศาสนมหาธาตุวิทยาลัย เป็นวิทยาลัยสำหรับกฎหมาย โรงเรียนแพทยากรเป็นวิทยาลัยสำหรับแพทย์ และตั้งโรงเรียนเป็นวิทยาลัยสำหรับวิชา และมีหอสาครวิทยาลัยขึ้นแห่งหนึ่ง รวมวิทยาลัยต่าง ๆ เหล่านี้เข้าเป็นรัตนโกสินทรสาครวิทยาลัย

จากโครงการดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่าในขณะนั้น นโยบายในการจัดการศึกษาของชาติยังไม่ได้แยกระบบการศึกษาของพระราชาออกจากระบบการศึกษาของสงฆ์ แต่ได้

กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕ - ๒๕๐๗,

พยายามส่งเสริมการศึกษาของสงฆ์ให้เจริญรุ่งเรือง และมีการตีความศึกษาและวิเคราะห์ทางศาสนาได้อย่างถูกต้องเป็นเหตุเป็นผล ไม่ขัดกับสามัญสำนึกและความเป็นจริง เพราะเมื่อราษฎรได้รับการศึกษาค้นคว้าจะเลิกเชื่อถืออิทธิพลไสยศาสตร์ และสิ่งแปลกปลอมต่าง ๆ ในพุทธศาสนา ทางคณะสงฆ์จึงควรจะได้มีโอกาสปรับตัวให้เข้ากับความจริงก้าวหน้าของวิทยาการตะวันตก

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้กระตุ้นให้ผู้นำสงฆ์ให้ตระหนักถึงความสำคัญในการสั่งสอนให้ราษฎรได้มีความเชื่อความเข้าใจที่ถูกต้องในศาสนาพุทธเพื่อนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้อง ไม่ทรงเห็นด้วยกับการเทศน์ที่มีแต่กันทาน ตำนาน ซากด่าง ๆ อันอาจชักจูงให้ราษฎรหลงเข้าใจผิดคิดว่าเป็นเรื่องจริง ทรงส่งเสริมให้มีการแต่งตำรา หนังสือเทศน์ สอนธรรม เป็นภาษาไทยที่เข้าใจได้ง่าย เป็นการสอนหลักธรรมเบื้องต้นให้กับราษฎรซึ่งได้มีหนังสือประเภทนี้เกิดขึ้นมากมายในรัชสมัยของพระองค์ ซึ่งปัจจุบันก็ได้ใช้เป็นหลักสูตรในการศึกษาพระปริยัติธรรมและหลักสูตรของนักธรรมอยู่ เช่น นวโกวาท

เบญจศีลเบญจธรรม ตำราบาลีไวยากรณ์ เป็นต้น

ในความพยายามปรับปรุงส่งเสริมการศึกษาของสงฆ์ และการขยายนโยบายจัดการศึกษาของชาติออกสู่สามัญชนตามหัวเมืองนั้น พระองค์ได้อาศัยผู้นำทางศาสนาที่มีความสามารถรอบรู้ในค่านการศึกษาระดับสงฆ์และฆราวาสเป็นอย่างดี คือ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

บทบาทสมเด็จพระมหาสมเด็จเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสคานการศึกษา

พระประวัติ สมเด็จพระมหาสมเด็จเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๘๗ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ประสูติแต่เจ้าจอมมารคณา เมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓ ได้รับพระราชทานพระนามว่าพระองค์เจ้ามยุษยานุมาณพเมื่อทรงพระเยาว์ พระองค์ได้ศึกษาวิชาภาษาไทย หนังสือขอม ภาษาบาลี วิชาเลข วิทยาไทย และวิชาकुวง เมื่อพระชนมายุได้ ๑๒ พรรษาได้เข้าศึกษาต่อในโรงเรียนภาษาอังกฤษ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตั้งขึ้นในพระบรมมหาราชวัง

โดยมีนายฟราซซีส. บอช แมตเตอร์สัน ชาวอังกฤษ เป็นครูสอน อยู่ในความดูแลของเจ้าพระยา
 ภาสกรวงศ์ ในการสอนนั้น ครูพูดภาษาไทยไม่ได้ จึงต้องใช้ภาษาอังกฤษในการเรียนการสอน
 คำว่าเรียนแผนทีและอุปกรณ์การเลาเรียนต่าง ๆ จึงเป็นของตะวันตก ซึ่งนอกจากจะเรียน
 ภาษาอังกฤษเพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาวิทยาการตะวันตกต่อไปแล้ว พระองค์ยังได้เลาเรียน
 วิชาอื่น ๆ ด้วย ทำให้ทราบถึงความเจริญของบ้านเมืองในยุโรปและสถานการณ์ความเจริญไป
 ของโลก จึงว่าพระองค์ได้รับการศึกษาที่ทันสมัยหนึ่ง ซึ่งจะได้รู้ความรู้เหล่านี้ให้เป็นที่
 ประโยชน์ต่อบ้านเมือง ทำให้ความคิดไม่คับแคบ ทราบและเข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงของ
 สถานการณ์โลกได้เป็นอย่างดี พระองค์ก็เลาว่า

เรารู้นิสัยของฝรั่งจากหนังสือเรียนดีกว่าแบบเรียนที่เขาจัดสำหรับคนไทยภายหลัง
 เป็นการเหมาะแก่เราผู้ไม่มีช่องทางจะไปเรียนที่เมืองฝรั่ง ... นอกจากนี้เรายัง
 ได้รับคำแนะนำในการบ้านเมืองอีก ที่เป็นคราว ๆ ทางเมืองฝรั่ง และเป็นเหตุ
 เกิดเหตุการณ์เนื่อง ๆ เป็นศกษาเยอรมันที่เมืองฝรั่งเศษโต ราชธานีไปตยของฝรั่ง
 เศสลมกลายเป็นประชาธิปไตย เรากระหิมใจว่าเราได้อความรู้ที่นัก เรียนชั้นที่
 เรียนเฉพาะในเมืองไทยที่เราไม่เคยพบ

พระองค์ได้ปรารภว่า ความรู้เหล่านี้มีประโยชน์แก่พระองค์เมื่อเจริญพระชนษาขึ้น คือทำให้
 รู้จักนำความรู้เหล่านี้มาคิดแปลงใช้ประโยชน์ให้เหมาะสมกับประเทศไทย เมื่อชันษาได้ ๑๘
 ก็ทรงผนวชเป็นสามเณร โดยมีสมเด็จพระยาบรมพรวิบาลทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อ
 สึกจาก เณรแล้วก็ได้ศึกษาภาษาอังกฤษกับนายแมตเตอร์สัน เรื่อยมาจนครูลาดับอังกฤษ โดยเหตุ
 ที่พระองค์และสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเป็นศิษย์คนโปรดของนายแมตเตอร์สัน ทั้งสอง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติศรีเดา
 (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๘), หน้า ๑๘.
 ๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

พระองค์จึงได้รับการชักนำจากอาจารย์ใหญ่จ๊กกับชาวตะวันตกอื่น ๆ ทำให้มีโอกาสคบหาสมาคม แลกเปลี่ยนความรู้ความคิดเห็นเป็นการ เพิ่มพูนประสบการณ์ของพระองค์มากขึ้น

จากความรู้ที่ใกล้ชิดคุ้นเคยกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราชในขณะนั้นทำให้พระองค์ได้รับคำสั่งสอนแนะนำทั้งในทางคติโลกและศีลธรรม ซึ่งพระองค์ได้เริ่มสนพระทัยที่จะศึกษาธรรมให้ลึกซึ้งกว้างขวางขึ้น ทรงเห็นความจำเป็นที่จะ ต้องมีความรู้ในภาษาบาลีเป็นอย่างดี จึงทรงเรียนภาษาบาลีกับพระปริยัติธรรมราชา (ซึ่ง) ที่อยู่ใกล้วัดวังมัจฉาवासและวัดบวรนิเวศวิหาร พระองค์จึงทรงเป็นชัตติยะตระกูลหนึ่ง ที่ได้รับการศึกษาอย่างดีทั้งในรูปแบบเก่าอันเป็นการศึกษาตามแนวประเพณีที่เป็นการถ่ายทอด ความรู้และวัฒนธรรมไทยหรือโลกทัศน์ของสังคมแห่งศาสนา กับความรู้ของโลกตะวันตกหรือ ความคิดระหว่างอดีตกับอนาคตซึ่งพระองค์เป็นผู้ประสบความสำเร็จในการประสานแนวความคิด เดิมกับแนวความคิดใหม่และสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ และการศึกษาของกุลบุตร ในระยะที่ประเทศกำลังอยู่ในระหว่างกาเปลี่ยนแปลงให้ทันสมัยได้ เป็นอย่างดี

เมื่อพระองค์เจามุขมนตรีมาพบพระชนมายุได้ ๑๘ พรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้เข้ารับราชการประจำในกรมราชเลขาธิการ ทรงมีหน้าที่เป็นพนักงานสารบรรณิกา คือ ราชเลขาในทางอรรถคดี เมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๐ โดยรับราชการอยู่ ๒ ปีเต็ม ทรงเล่าถึงสาเหตุที่ทำให้ทรงผนวชว่า

ตั้งแต่เข้ารับราชการแล้ว, เราคงใจว่าจ๊กหน้าคบวชเลยไปไม่ ถ้าทำอย่าง นั้นๆ เป็นทั้งราชการ เห็นแก่ประโยชน์ตัวมากเกินไป ในเวลานั้นเสียงพวกสยาม หนุนชวนว่าพระสงฆ์ชาติเกิดกินแล้วกินนอน รับของแผ่นดินเสียเปล่า

ยังไม่มีความพอที่จะเห็นกว้างขวางไปว่าพระสงฆ์ที่ทำประโยชน์แก่แผ่นดินเหมือนกัน มีสิ่งสนับสนุนในประวัติศาสตร์ เอาฐานะในการเล่าเรียนของเด็กบุตรหลานราษฎร เป็นอาทิ ข้อสำคัญคือเป็นทางเชื่อมให้สนิทระหว่างรัฐบาลกับราษฎร ในครั้งก่อน พระสงฆ์ยังเป็นกำลังของแผ่นดินมากกว่าเดี๋ยวนี้ ญาติเขนยังไม่ผูก จึงกระดากเพื่อจะละระการการไปบวชเสีย แต่ศาสนาของเราเป็นคุณบวรกระมัง วันหนึ่งเผชิญกรมพระเทววงศ์โรภากรทรงล่อเรามาเป็นอุเซาวัดคตทนายพระที่นั่ง และตลปเถลาหาทรงพระสรวลตามไม ทรงถือเอาเป็นกร ทรงเกลี้ยกล่อมจะให้เราสมัครบวช เรากลับมาพูดตามความเห็นเกรงจะเป็นการทิ้งราชการ พระราชทานกระแสพระราชนิพนธ์ว่า ถ้าเราบวชจักได้ราชการเพียงไร ไม่เป็นอันหวัง จนเราหายกระตุกใจที่จะบวช ครั้นสละบอณาให้เราทรงถึงยายเพราะทานชุกรามากแล้วก็คงตายอยู่แล้ว ครั้นขอปฏิญาณของเราว่าจะบวช เราเกรงจะไปไม่ตลอดเพราะยังไม่ไวใจตัวเองอันเล็กน้อยแล้ว เมื่อครั้งรุ่นหนุ่มจึงไม่กล้าถวายปฏิญาณ เห็นแก่กรมหลวงวาณิชจะเสีย จะเสียเมื่อพบพระมหาราชจากนั้น เป็นอันไม่เสีย พระราชทานปฏิญาณเอาไว้ว่าจะบวชได้ ๓ พรรษาแล้วจักทรงตั้งเป็นต่างกรม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เองก็ทรงมีพระบรมราชโองบายที่จะส่งเสริมให้พระราชวงศ์ได้เข้าไปมีบทบาทในกิจการของศาสนจักร โดยการส่งเสริมให้พระบรมวงศานุวงศ์อุปสมบทในบวรพุทธศาสนา จากประวัติศาสตร์ไทยนั้นราชวงศ์จักรีเป็นราชวงศ์ที่มีพระบรมวงศานุวงศ์ ผนวชและได้รับแต่งตั้งให้มตำแหน่งทางศาสนาจักรีให้มีสมณศักดิ์ชั้นสูงมากมาย คือ ตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๕ - ๒๔๕๓ เป็นระยะเวลา ๑๘๘ ปี มีเจ้านายที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นสมเด็จพะสังฆราชถึง ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จพระสังฆราชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สมเด็จพระสังฆราชในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสซึ่งได้รับแต่งตั้ง
ให้ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ อันเป็นต้นรัชสมัย

ตารางที่ ๒ ตารางรายพระนามสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระสังฆราชเจ้าแห่ง
กรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

อันดับ	รายพระนาม	ระหว่าง	ระยะเวลา	ชาติตระกูล
๑	สมเด็จพระอริยวงศญาณ (สี) วัดระฆัง	๒๓๒๕ - ๒๓๓๗	๑๒	สามัญชน
๒	สมเด็จพระอริยวงศญาณ (สุก) วัดมหาธาตุ	๒๓๓๗ - ๒๓๕๔	๑๗	สามัญชน
๓	สมเด็จพระอริยวงศญาณ (มี) วัดมหาธาตุ	๒๓๕๔ - ๒๓๖๒	๘	สามัญชน
๔	สมเด็จพระอริยวงศญาณ (สุก) วัดมหาธาตุ	๒๓๖๓ - ๒๓๖๕	๒	สามัญชน
๕	สมเด็จพระอริยวงศญาณ (คอน) วัดมหาธาตุ	๒๓๖๕ - ๒๓๘๕	๒๐	สามัญชน
๖	สมเด็จพระอริยวงศญาณ (นาค) วัดมหาธาตุ	๒๓๘๖ - ๒๓๙๒	๖	สามัญชน
๗	กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโนรส วัดพระเชตุพน	๒๓๙๒ - ๒๓๙๖	๓	พระองค์เจ้า
๘	กรมพระยาปวเรศปวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร	๒๓๙๗ - ๒๔๓๔	๓๗	พระองค์เจ้า
๙	สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา) วัดราชประดิษฐ	๒๔๓๕ - ๒๔๔๒	๗	สามัญชน
๑๐	กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร	๒๔๕๓ - ๒๔๖๔	๑๑	พระองค์เจ้า
๑๑	กรมหลวงชินวราลงกรณ วัดราชบพิธ	๒๔๖๕ - ๒๔๘๐	๑๕	หม่อมเจ้า

ที่มา : เก็บความจากประวัติสมเด็จพระสังฆราช และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์จากหนังสือต่าง ๆ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เองก็ทรง
ผนวชอยู่นานถึง ๒๗ พรรษา และเป็นผู้นำทางศาสนาที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก
มาในสองรัชกาล

โดยพระบรมราชูปถัมภ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เจ้า
มยุขนิภาคมาทพ จึงอุปสมบทเมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๒ โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศทวีริยาสงคราม เป็นสมเด็จพระอุปัชฌายะ พระองค์ทรงเสด็จสู่เสนาสนะที่
ทรงตั้งขึ้นพระทัยที่จะทรงผนวชตลอดไปไว้ใน "พระประวัติศรีเสลา" ว่าเมื่อถึงหน้าเขา
พรรษาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงเสด็จพระราชดำเนินมาถวายพุ่มที่วัดบวรนิเวศวิหาร
เมื่อเสด็จถึงกุฏิที่ประทับของพระองค์ก็ทรงประเคนพุ่มและทรงกราบด้วยเคารพเหมือนอย่าง
พระแปลกจากอาการที่ทรงแสดงแก่พระเจ้านองยาเชอพระองค์คนที่เพียงแต่ประคองอัญชลี
ถึงความว่า

เรานึกสงสัยว่าโดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดินท่านเป็นเจ้าของเรา โดยฐานเนื่อง
ในพระราชวงศ์ก็เกี่ยวกับท่านก็เป็นพระเชษฐาของเรา โดยฐานเป็นผู้แนะนำราชการ
พระราชทานท่านก็เป็นครูของเรา เห็นท่านทรงกราม แม้จะนึกว่าท่านทรงแสดง
ความเคารพแก่ธงชัยพระอรหันต์ต่างหาก ไม่ปรารถนาจะให้ท่านทอดพระเนตรเรา
ผู้ที่ท่านกรามแล้วถือเพศเป็นคฤหัสถ์อีก ครั้นคร่ำครวญนึกถึงวาทะถ้อยคำที่
ลงใจว่าจะไม่สู้ในเวลานั้น แสพว่าสูญไม่

เมื่อตกลงพระทัยว่าจะผนวชตลอดไปพระองค์จึงเสด็จไปประทับที่วัดมกุฏกษัตริยาราม
ในสำนักเจ้าคุณพระจันทโรจรัศม์ (ยิ้ม จันทรสี) ซึ่งได้ฝากพระองค์ให้เรียนพระปริยัติธรรม

ในสำนักเจ้าคุณพรหมมุนี ทรงสอบสนามหลวงไต่เบรียญ ๕ ประโยก ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ กลับมาประทับที่วัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อเตรียมรับกรมตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใ้ทรงบัญชาไว้ว่าจะให้ไ้ทรงกรมถว้ณวชไ้ ๓ พรรษา ทรงไ้รับเลือกพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เมื่อวันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ถว้มาใน พ.ศ. ๒๔๓๕ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสด็จขึ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกายและเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ทรงรับราชการตามการอำนวยการศึกษาของกุศลศรัทธาในมณฑลหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักรในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๑ - พ.ศ. ๒๔๔๕ ในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ ทรงรับศาสนภาระในของสมเด็จพระสังฆราชสืบต่อจากสมเด็จพระสังฆราช (บุศสุเทว สว) ซึ่งสิ้นพระชนม์สืบมาจนตลอดรัชกาลเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ไ้ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชขึ้นอีกจนสิ้นรัชกาล เนื่องจากกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสยังอ่อนอายุไ้ในทางสมณเพศทำให้ไม่อาจสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชไ้ ในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ ทรงจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้เข้าระเบียบตามพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ซึ่งเป็นผลงานสืบเนื่องจากการที่ทรงจัดการศึกษาในหัวเมืองโดยจัดให้มีมหาเถรสมาคม และเจ้าคณะมณฑลบังคับบัญชาตามลำดับชั้น ทรงรับมหาสมณคุณาภิเษกเป็นสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายกปกครองคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักรเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๕๓ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระราชอุปัชฌายาจารย์ของพระมหากษัตริย์ ๒ พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๗ และพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๕ มีพระชนมายุไ้ ๖๒ พรรษา สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ ทรงเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าองค์สกลมหาสังฆปริณายก ๑๒ ปี ครองวัดบวรนิเวศน์นานถึง ๒๕ ปี

* ขัน ยอดเศรณี, พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๔๕ - ๓๕๔.

แนวความคิดและบทบาทของพระองค์ในด้านต่าง ๆ จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษามาก เช่น

ก. แนวความคิดและบทบาททางการศึกษา กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นผู้หนึ่งที่มียุทธศาสตร์สำคัญในการสร้างสรรค์ความเจริญให้กับประเทศไทยในช่วงแห่งการปรับปรุงให้ทันสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรงมียุทธศาสตร์สำคัญในการจัดการศึกษาทั้งของคณะสงฆ์และกุลบุตรทั้งหลาย ในการวางรากฐานทางการศึกษามัธยมใหม่ และการปลูกฝังสำนึกแห่งความเป็นชาติ พระองค์ทรงใช้เวลาตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ในกิจการทางการศึกษา ทั้งในด้านการศึกษาด้วยพระองค์เอง และการถ่ายทอดความรู้ ความเข้าใจ และประสบการณ์ของพระองค์ให้กับสังคมโดยทั่วไป ทั้งในหมู่สงฆ์และฆราวาส พระองค์เป็นผู้มีนิสัยช่างสังเกต เคารพในความมีเหตุมีผล ไม่ทรงเชื่ออะไรง่าย ๆ ทรงตรัสว่า พระองค์ทรงนิยมในกาลามสูตรที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้เกี่ยวกับหลักความเชื่อของคนว่าอย่าได้เชื่อถืออะไรง่าย ๆ หรือเชื่อถืออย่างงมงาย แนวจะเป็นอรรถกถาที่พระเถรจารย์สมัยโบราณได้รจนาไว้ก็ตาม พระองค์จะใช้วิจยารณญาณไตรตรองดูเสียก่อนจึงได้ศึกษาภาษาบาลีขั้นสูง เพื่อจะได้อ่านพระไตรปิฎกได้เอง เพราะการอ่านเรื่องแปล หรือเรื่องแต่งที่พระคณาจารย์รุ่นหลัง ๆ ได้แต่งอธิบายความในพระไตรปิฎกนั้น การแต่งหนังสือหรือแปลมักจะเป็นไปตามความพอใจหรือความเข้าใจของผู้แต่งผู้แปล ดังที่พระองค์ได้เล่าวว่า "แต่นิสัยของการเป็นผู้เชื่อไม่ลงทุกอย่างไป และขรมกถานั้น ๆ มักจะมีข้อความอันไม่นาเชื่อถือคลุมหมุ่ห่อคลุมมากบางนอยบาง และเป็นเครื่องสาคของเรานี้แหละ"^๒

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประวัติชีวิตเสด็จ,
หน้า ๓๖.

^๒ เรื่องเดียวกัน

พระองค์ทรงมองคุณค่าของวิชาเป็น ๒ แง่คือ ในชั้นโลกีย์ ที่มุ่งใหญ่เรียนรู้ได้มี
 ความคิดความอ่านให้รู้จักแก้ไขปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ของชีวิตได้ และในชั้นโลกุตรธรรม
 นั้นวิชาเป็นไปเพื่อการดับทุกข์ ชักเสี้ยมซึ่งทุกข์ทั้งหมดเพราะเหตุแห่งทุกข์ทั้งหลาย คือ อวิชชา
 คือ ความไม่รู้ตนเอง ทรงกล่าวว่า

วิชาเป็นสมบัติอันคนทั้งหลายนิยมกัน เพราะเป็นความรู้เปลี่ยนแปลงจากความรู้เขลา
 ไม่หยั่งรากติของธรรมาและพาให้หลุดจากอุปสรรคคือความติดขัด แลให้เขาถึงสวัสดิ์
 คือ ทางปลอดโปร่ง มีประเภทมากมายหลายประการ ทั้งทางโลกและทางธรรมา
 ในพระพุทธศาสนาก็นิยมวิชาเหมือนกัน

พระองค์ทรงเข้าพระทัยถึงกระบวนการของการศึกษาว่า ความรู้นั้นเกิดจากการ
 สะสม การถ่ายทอด แล้วพัฒนาขึ้นเรื่อย ๆ การเกิดความรู้มีได้จากการใช้ปัญญาตรอง
 และจากการเรียนรู้ การเรียนเป็นเครื่องสืบต่อความรู้แต่กำเนิดอันเป็นสัญชาตญาณของมนุษย์ไม่ให้
 สูญสิ้นไป ซึ่งความรู้ที่เกิดขึ้นโดยปัญญาตรองกับความรู้ที่เกิดจากการเรียนนั้นมนุษย์สามารถ
 ผักผ่อนให้เกิดความเจริญขึ้นได้ แต่ความรู้ดังกล่าวนั้นจะต้องมีการใช้ในทางที่ถูกที่ควรด้วยจึงจะทำ
 ใหญ่รู้นั้นประสมกับความเจริญก้าวหน้าและความสำเร็จในชีวิต ๒

ตามความเข้าใจพระทัยของพระองค์ การศึกษามีความหมายดังนี้

การศึกษามีความกว้างไม่เฉพาะแต่เรื่องหนังสือเรียนให้รู้จักอะไร ๆ
 เช่น รู้จักกับฝึกชอบ หักท่าอะไร ๆ เป็น เช่น ประชุมเครื่องเรือน เป็นต้น
 จักว่าศึกษาทั้งหมด เป็นแต่ยังมีหย่อนอยู่ในนั้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมคดี (พระนคร:
 โรงพิมพ์มหาสมุทรวิทยาดับ, ๒๕๐๔) หน้า ๔.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, มนุษยวิทยา พระนิพนธ์
 ต่างเรื่อง (พระนคร: โรงพิมพ์มหาสมุทรวิทยาดับ, ๒๕๐๔), หน้า ๔๑๐-๔๑๒.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์
เรื่องการศึกษา, หน้า ๔๖.

ในแง่ปฏิบัติแล้ว กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เน้นจุดประสงค์ของการศึกษาเพื่อฝึก
 บุคคลให้เป็นผู้มีความรู้ความสามารถที่จะประกอบกิจการงานต่าง ๆ เพื่อการหาเลี้ยงชีพได้ ให้
 มีความประพฤติชอบ และจะต้องสนองตอบความต้องการของบ้านเมืองไคควย กล่าวคือ การ
 ศึกษาจะต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ต่อตัวผู้ศึกษาเอง เป็นประโยชน์ต่อสังคมโดยรวมด้วย
 แนวความคิดและจุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาของพระองค์จึงเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเทศะและ
 ตามยุคสมัยด้วย ดังปรากฏความคิดเช่นนี้ของพระองค์ใน พระมติ เรื่องการจัดการศึกษา
 กุลบุตรเมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ ว่า "การศึกษาควรจัดให้สัมพันธ์แก่ความต้องการของบ้านเมือง แม้
 ความรู้จะสูงหรือแม้ประโยชน์ในประเทศอื่นแต่ที่มันยังไม่ต้องการเลย หรือยังไม่แลเห็นว่าจะ
 ต้องการเมื่อไร ก็ยังไม่จำเป็นจะจัดการศึกษา ในระยะต้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว เน้นเป้าหมายในการจัดการศึกษาที่เพื่อให้ราษฎรเป็นคนดี มีความประพฤติชอบ
 และมีความรู้ความสามารถเพื่อประกอบกิจการหาเลี้ยงชีพได้ในระยะต่อมา เมื่อบ้านเมืองอยู่
 ในสภาวะวุ่นวายและคับขันจากการคุกคามจากภายนอก และความไม่สงบภายในประเทศ
 พระองค์ก็ได้เน้นความสำคัญของการศึกษาเพื่อการปลุกฝังความรักภักดีในตัวของพระมหากษัตริย์
 ความรักชาติโดยใ้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการสร้างรัฐชาติที่ทันสมัยโดยผ่าน
 องค์การสงฆ์ ที่น่าสนใจมากคือ พระองค์ทรงใช้คำภาษาอังกฤษว่า จะต้องปลุกฝัง
 Patriotism ให้เป็นสันดานของเด็ก ฝัง Loyalty ให้เป็นสันดานของเด็ก"
 ซึ่งเห็นหน้าที่ของ "ผู้ปกครองฝ่ายวัฒนธรรม"

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๓.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้พยายามปรับปรุงมาตรฐานการศึกษาเล่าเรียน อุปถัมภ์ การเรียนการสอน และแบบแผนในการศึกษาของคณะสงฆ์เสียใหม่ให้มีประสิทธิภาพและความ ทันสมัยมากยิ่งขึ้น เพื่อเป็นการสืบอายุพุทธศาสนา การสั่งสอนกุลบุตรและวราภรรยาทั้งหลายอัน เป็นหน้าที่ของสงฆ์ จากที่คณะดังกล่าวของพระองค์จึงทำให้พระองค์ทรงทุ่มเทเวลาอันมีค่าตลอด พระชนม์ชีพของพระองค์ในการปรับปรุงการศึกษาทั้งของฆราวาสและของสงฆ์ให้เจริญก้าวหน้าแพร่ หลายมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ทั้งในด้านการจัดรูปแบบการบริหาร การปกครองภายในวัดบวร นิเวศที่พระองค์เป็นอธิบดีสงฆ์อยู่ การจัดตั้งมหาจุฬาราชวิทยาลัยเพื่อเป็นสถานศึกษาเล่าเรียน ของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย เป็นที่สั่งสอนอบรมกุลบุตร และเป็นแหล่งเผยแพร่วิทยา ศาสตร์ รวมทั้งการรจนาและเรียบเรียงคัมภีร์ บทความ บทเทศนา ต่าง ๆ มากมาย เพื่อเป็นการ ส่งเสริมการศึกษา ตัวอย่างงานพระนิพนธ์ที่น่าสนใจบางเรื่อง เช่น

มนุษย์วิทยา เป็นหนังสือที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้พิมพ์ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ เนื่องจากในวงการการศึกษาของสงฆ์และฆราวาสต้องประสบปัญหาเรื่องการขาดแคลนตำราเรียน ที่ทันสมัยและมีคุณภาพ พระองค์จึงได้พิมพ์หนังสือเรื่อง "มนุษย์วิทยา" ขึ้น เพื่อใช้เป็นตำรา เรียนของพระสงฆ์สามเณรที่มาศึกษาเล่าเรียนที่มหาจุฬาราชวิทยาลัย เพื่อเป็นครูสอนหนังสือชั้น มูลสามัญชั้นต่ำ ให้แก่กุลบุตรตามหัวเมือง ในภาคต่างๆ พระองค์ได้แสดงความคิดความเข้าใจ เกี่ยวกับความหมายของการศึกษาว่าความรู้เกิดจากการสั่งสม การถ่ายทอดแล้วพัฒนาขึ้นเรื่อย ๆ และใจจำแนกประเภทของความรู้เป็นความรู้โดยกำเนิด โดยไขปัญญาตรัสตรอง และโดยการ เรียนรู้ ซึ่งความรู้ที่สามารถพัฒนาให้เจริญขึ้นได้คือความรู้ที่เกิดขึ้นโดยการไขปัญญาตรัสตรองและ ความรู้ที่เกิดจากการเล่าเรียน จึงควรที่ผู้ที่เกิดเป็นมนุษย์ผู้ที่มีทางจะเพิ่มพูนความรู้ได้จะได้ เอาใจใส่ศึกษาหาความรู้เพิ่มเติม ถึงความมา

ศิริจรรย์นั้นแต่ความรู้มาโดยกำเนิด ไม่มีความรู้ที่เกิดโดยปัญญาตรัสตรองเป็นเครื่อง ช่วยอุดหนุนความรู้มาแต่กำเนิดนี้ให้กว้างขวางออกไปเหมือนมนุษย์ ในขั้นนี้มนุษย์ พิเศษสุดกว่าศิริจรรย์ทุกจำพวกและความรู้ที่เกิดโดยปัญญาตรัสตรองนั้นเวลาเมื่อใด อาศัยความใฝ่เห็นใจพึงช่วยเป็นกำลัง เขาควายยอมมีทางเกิดกว้างขวางมากออกไป ทุกชั้นจนไม่มีที่สิ้นสุดลง เหตุฉะนั้นการได้เห็นและใจฟังและความหมั่นสอบสวนจึงมี ประโยชน์แก่มนุษย์เป็นอันมาก ...

อีกประการหนึ่งความรู้ที่เกิดโดยปัญญาตรรกะของมนุษย์หนึ่งย่อมสืบต่อกันถึงมนุษย์อื่น
ใดแต่ตลอดหลายชั่วอายุ โดยความดีความงามของคุณก่อน ที่เราเรียกว่าเรียน
และความรู้นั้นบางอย่างเจริญขึ้นกว่าก่อน โดยเหตุที่ตนภายหลังเรียนรูแล้วอาศัย
ความได้เห็นได้ฟังและเห็นตรรกะของสอส่วนอื่นๆ ขึ้นไป ถาหาการเรียนมีได้
ความรู้ของหม่มมนุษย์ก็ไม่มากหลายเหมือนอย่างนี้ ... การเรียนเป็นเครื่องสืบต่อความ
รู้ของคุณผู้หนึ่งให้ติดต่อกันมาได้ ในหม่มมนุษย์หาที่สุคติใด เป็นเครื่องไม่ให้ความรู้ที่
มีผู้คิดขึ้นได้แล้วสูญเสียไป มีแต่จะให้สูงขึ้นโดยลำดับอายุ... ความรู้ที่มีมาโดยกำเนิด
ย่อมมีความวิสัยจะให้เกินไปกว่านั้นไม่ได้ แต่ความรู้เกิดโดยปัญญาตรรกะและความรู้
เกิดโดยการเรียนอีกสองอย่างยังมีทางให้เจริญขึ้นได้

จากนั้นพระองค์ใดแบ่งหนังสือออกเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ กล่าวถึงเครื่องบำรุงร่างกายให้แข็งแรง ทรงกล่าวถึงหลักสุขวิทยา
เบื้องต้น เช่น การรับประทานอาหารให้ถูกส่วน การจำแนกอาหารเป็นประเภทต่าง ๆ คือ
อาหารทำให้เกิดไออุ่น เทียบตามความรู้ตามหลักโภชนาการในสมัยปัจจุบันคืออาหารประเภทคาร์
โบไฮเดรต อาหารที่ทำให้เกิดเนื้อซึ่งพระองค์ท่านชี้แจงว่ามีในเนื้อสัตว์ ไข่ น้านม ก็คือ
อาหารประเภทโปรตีนนั่นเอง นอกจากนี้ยังได้แนะนำให้รับประทานอาหารให้เป็นเวลา เพื่อ
บำรุงร่างกาย และซ่อมแซมส่วนที่สึกหรอ^๒

ตอนที่ ๒ กล่าวถึงอุปนิสัยสำหรับประพฤติกวี กล่าวคือ นอกจากจะส่งเสริมการ
เรียน และการรักษาสุขภาพแล้ว ความประพฤติที่ดีก็เป็นสิ่งจำเป็นด้วย เช่น ให้รู้จักฟังตัวเอง
ความกตัญญูคุณ ความกระตือรือร้น ความเพียร ความรอบคอบ ฯลฯ นับเป็นความเฉลียว
ฉลาดของพระองค์ในการนำเอาวิทยาการตะวันตก เช่น จิตวิทยา วิทยาศาสตร์ มาประยุกต์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "มนุษย์วิทยา",
ระนิพนธ์ต่างเรื่อง, หน้า ๔๒๑ - ๔๒๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๔ - ๔๒๕.

ใช้กับธรรมทางพุทธศาสนาเพื่อปรับปรุงชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎร แต่หนังสือเล่มนี้ไม่ได้รับความนิยมนิยมสูงมากนัก เพราะมีเนื้อหาแปลกใหม่ที่พระสงฆ์ส่วนใหญ่ยังไม่คุ้นเคยและไม่ค่อยยอมรับอันเกิดจากความเชื่อ ความเข้าใจผิดคิดว่าไม่จำเป็นต้องศึกษาเพราะไม่ได้เป็นวิชาอันนำไปสู่ความหลุดพ้น

ตำราบาลีไวยากรณ์ จากประสบการณ์ในการเรียนภาษาบาลีของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทำให้พระองค์ทรงทราบว่าการศึกษาของคณะสงฆ์ยังไม่ดีเท่าไรเลย เรียนที่ค้ำพอ พระองค์จึงได้มีพระบัญชาให้พระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ ครอบคูลูกหลานบาลีไวยากรณ์ไว้ทั้งหมด มีแบบฝึกหัดประกอบ อาจารย์ไม่ต้องบอกแนะให้นักเรียนทำอะไร แต่ให้นักเรียนคิดเอง ซึ่งวิธีการสอนแบบเก่านั้นเป็นการสอนให้นักเรียนท่องความอาจารย์ ซึ่งนักเรียนไม่มีโอกาสที่จะคิดแปลเองไม่เหมือนตำราแบบใหม่ที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้มีพระบัญชา พระองค์ได้โปรดให้จัดพิมพ์ตำรานี้ด้วยอักษรไทย แทนการสร้างตำราเรียนแบบโบราณที่ใช้ตัวอักษรขอมในการจารลงในใบลาน การเล่าเรียนภาษาบาลีจึงสามารถทำได้ง่ายและกว้างขวางมากขึ้น นอกจากนี้พระองค์ยังได้ร่วมกับพระราชาคณะผู้ใหญ่เป็นกรรมการและแม่กองสอบไล่พระปริยัติธรรมสนามหลวงด้วย ทำให้ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุงการศึกษาเล่าเรียนและการสอบพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณรเสียใหม่ พระองค์จึงได้ริเริ่มจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแบบใหม่ขึ้นในสำนักของพระองค์ ในหน้าที่ของพระอุปัชฌาย์โดยมุ่งสอนให้ศิษย์ของพระองค์ได้มีความรู้ความเข้าใจในภาษาบาลีอย่างถ่องแท้ แล้วจึงค่อยศึกษาพระ

พระมหาปยุตฺถ ปยุตฺโต, บทบาทของพระสงฆ์ในสังคมไทยปัจจุบัน (พระนคร : บริษัทพิมพ์จักรกัศ, ๒๕๑๒), หน้า ๒๐ - ๒๑.

ปรียัติกรรมซึ่งก็เป็นวิธีการที่ถูกต้อง เพราะการจะศึกษาวิชาใดก็ได้เข้าใจง่ายก็ตมมีพื้นฐานความรู้ในวิชานั้น ๆ ให้ดีก่อน วิธีการนี้ได้เป็นที่นิยมแพร่หลายในวัคับรรณิเวศวิหารและวัคสังกัคคัณะกรรมยุติกนิกายต่าง ๆ จนเกิดการจัดตั้งมหาวิทยาลัย เพื่อเป็นสถานศึกษาของภิกษุสามเณรฝ่ายกรรมยุติกนิกาย ซึ่งต่อมามหาวิทยาลัยได้มีบทบาทสำคัญในการจัดการศึกษาของกุลบุตรหัวเมือง

หนังสือวินัยมุข เล่ม ๑ - ๒ และ ๓ ทรงรจนาและวิจารณ์พระวินัยเพื่อฟื้นฟูหลักการปฏิบัติพระวินัยให้แพร่หลายทั่วไปในสงฆมณฑล ถือกันว่าเป็นหัวใจของสงฆมณฑล เป็นที่นิยมกันมากในวงการศึกษาและการปฏิบัติกรรมทางพุทธศาสนา เป็นหลักการปฏิบัติพระวินัยของพระสงฆ์ในเมืองไทย

พุทธศาสนาสุภามิต กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้รวบรวมพุทธภาษิตที่มีในตำราและคัมภีร์ต่าง ๆ ๑๕๐ บทพิเศษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานเล่นกรมและงานคำหนักจันทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ต่อมาได้ใช้เป็นหลักสูตรสำหรับการสอนนักเรียนชั้นตรี เป็นหัวข้อธรรมใหญ่สอนเรื่องความแก่ระทุชรรมนั้น ๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จนในปัจจุบันนี้ได้ตีพิมพ์แล้วเป็นจำนวนหลายแสนเล่ม

พระมงคลวิเสสภค เป็นเทศนาพิเศษที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสวางายในวันทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นธรรมเนียมที่พระมหากษัตริย์จะทรงฟังพระธรรมเทศนา เป็นธรรมเนียมในการปกครอง

ขึ้น ยอดเศวตี, พระประวัติสมเด็จพระมหาสมเเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส,

พระองค์มีวัตถุประสงค์ที่จะวางรากฐานให้มนุษยชาติใหม่ได้เข้าใจในหลักการทางพุทธศาสนา ได้มีการ แจกจ่ายหนังสือเล่มนี้ไปสู่อำเภอเมืองเพื่อใช้เป็นแบบเรียนศีลธรรมจรรยาของสงฆ์สามเณรและศิษย์วัด ทั้งหลายในโรงเรียนมูลศึกษา ตามหัวเมืองค่วย

เบญจศีล เบญจธรรม เป็นตำราสำหรับการสั่งสอนศีลธรรม กรมหมื่นวชิรญาณฯ ได้รจนาขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ เพื่อเป็นหลักสูตรสำหรับโรงเรียนต่าง ๆ ที่จะศึกษาวิชาศีลธรรม และจริยศาสตร์ตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะใน ขณะนั้นยังขาดตำราสอนวิชาศีลธรรม ถึงพระราชหัตถ์เลขาที่ทรงมีถึงกรมหมื่นวชิรญาณฯว่า

การหักโหมอ่านอักษรวิธีย์ ไม่เป็นเครื่องหักโหมคิดและซ้ำ เป็นแต่ค่วิธีที่สำหรับจะ เรียนความดีความชั่วใดกลองหนึ่ง จึงเห็นว่าความีหนังสืออาสำหรับโรงเรียนที่บังคับ ให้โรงเรียนท่องสอนกัน แต่ให้เบื่อง่ายใหม่ ๆ ที่คนจะเข้าใจง่าย ๆ และเป็นความ ประพฤติของคฤหัสถ์ชั้นต่ำ ๆ ชั้นใดจะเป็นคุณประโยชน์มาก หนังสือเช่นนี้เสมออธิบาย ธรรมจักษุก็ยิ่งสูง ของให้เป็นหนังสือชาวบ้านมาก ๆ ชั้น ... และมีคำสำหรับครุสอย ถามุ เช่น คีล ๕ , ถามวาอะไรเป็นองค์ที่ ๑ ที่ ๒ เป็นต้น ซึ่งให้เด็กท่องจำในใจ คำซึ่งเป็นตัวขอเช่นนั้นได้เป็นการดี

ปรากฏว่าหนังสือเล่มนี้ได้เป็นที่นิยมแพร่หลายทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีลายพระหัตถ์ชมเชยไว้ว่า

อนึ่งที่ประทานหนังสือเบญจศีลเบญจธรรมมาแก่ได้ตรวจดูซึ่งทรงแก้ไขใหม่ เป็นที่ เฝ้ามองรอยตลอดแล้ว หนังสือนี้โคทรบขาวว่าเป็นที่นิยมกันมาก ขอขอบพระทัยที่ โคทรบเรียนเรียงหนังสือนี้ขึ้นให้เป็นประโยชน์แก่วิศวศึกษา และบุตรหลานอันจะเกิด ภายหน้า^๒

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์เรื่อง
การศึกษา, หน้า ๗.
๒๕
ชน ยอดเสรีณี, พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส,
หน้า ๒๓๓.

นอกจากนี้ กรมหมื่นวชิรญาณยังได้รจนาคำราทางประวัติศาสตร์ เช่น พงศาวดารสยาม มีกำหนดเขตแดน ภูมิศาสตร์ ที่ทันสมัยมาก คือ บอกเป็นองศา พิลิปดา ตามการบอกที่ตั้งตำแหน่ง ตามหลักภูมิศาสตร์สมัยใหม่ ดังอย่างเช่น

แผ่นดินสยามซึ่งเป็นที่เกิดของเราและบุพพการีของเรานี้ตั้งอยู่เหนือถึงสิบเขตนขึ้นไปในระหว่าง ๑๔ องศา ขึ้นไปหา ๒๔ องศา ตะวันออกแห่งเมืองกูร์นิช ขวางออกไปในระหว่าง ๙ องศา ออกไปหา ๑๐๕ องศา ในทิศเหนือติดกับปลายแดนจีน ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือติดกับแดนตั้งเกีย

พระนิพนธ์เกี่ยวกับประวัติศาสตร์โบราณคดียังมีอีกมากมาย เช่น ตำนานประเทศไทย หมายเหตุพระราชพงศาวดารกรุงเก่า กฎหมายเขมร ขอความในตำนานเมืองเชียงใหม่ ฯลฯ ซึ่งบทพระนิพนธ์เหล่านี้ได้พิมพ์ขึ้นระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๔๑ - ๒๔๔๒ อันเป็นที่แรกที่พระองค์ได้ทรงรับภาระด้านการจัดการศึกษาหัวเมือง พระองค์ได้พยายามวางหลักสูตรและจัดสร้างตำราเรียน ทรงรวบรวมและเรียบเรียงตำราทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีไว้มากมาย ซึ่งในการนิพนธ์และเรียบเรียงนั้นพระองค์ได้ค้นคว้าหาหลักฐานต่าง ๆ เพื่อประกอบพระวินิจฉัย ทรงเห็นความสำคัญของประวัติศาสตร์ในการสร้างความสำนึกแห่งความเป็นชาติ เคยปรารภกับสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพอยู่เสมอว่า ควรจะได้มีการรวบรวมประวัติศาสตร์ชาติไทยให้เป็นสัดส่วนเรียบร้อยเสียแต่วัน เพราะยิ่งปล่อยให้เนิ่นช้าเท่าไร เรื่องราวของชาติต่าง ๆ ก็จะมีสูญหายมากขึ้น ในที่สุดประชาชนก็จะไม่รู้จักตนเอง^๒

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประวัติศาสตร์ - โบราณคดี
(พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๓.
^๒ เรื่องเดียวกัน, อารัมภพ... หน้า ๒๐.

๒. แนวความคิดทางการเมือง กรมหมื่นวชิรญาณฯ ก็เหมือนกับพระราชบิดา และ พระเชษฐาของพระองค์ที่ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนแปลงและพัฒนาประเทศไทย เจริญก้าวหน้า เพราะทรงตระหนักถึงภัยจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก และความวุ่นวายภายในประเทศที่เกิดจากความขัดแย้งในเรื่องของผลประโยชน์ของกลุ่มชนนางกับพระบรมวงศานุวงศ์ ความขัดแย้งทางการเมือง ความไม่ประสมกลมกลืนกันทางสังคมและวัฒนธรรมระหว่างอำนาจการปกครองของรัฐส่วนกลางกับหัวเมืองต่าง ๆ ที่มี ความแตกต่างในเรื่อง ภาษา วัฒนธรรม จึงมีการกบฏเกิดขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ อยู่น้อย ๆ อันเกิดจากความไม่พอใจของ เจ้าเมืองต่าง ๆ ที่ต้องสูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ไปเนื่องจากการปฏิรูปการปกครองประเทศ เสียใหม่และการตั้งอำนาจในการบริหาร การปกครองและการจัดเก็บภาษีเข้าสู่ส่วนกลางของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความขัดแย้งเหล่านี้ล้วนเป็นอุปสรรคต่อการสร้างรัฐชาติ กรมหมื่นวชิรญาณฯ เป็นคนหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในการปลุกฝังความคิดในเรื่องของความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ส่วนหนึ่งของความเป็นชาติ การเสริมสร้างความสามัคคีระหว่างคนในชาติ โดยผ่านองค์กรสงฆ์ ในการสื่อความคิดสมัยใหม่ของรัฐส่วนกลางให้กับราษฎร เพราะ เป็นศูนย์กลางแห่งกิจกรรมทางสังคม และเป็นสถาบันที่มีอิทธิพลต่อการถ่ายทอดความคิด ความเชื่อและทัศนคติต่าง ๆ ให้ราษฎรโดยจะมีช่องทาง หรือการต่อต้านจากราษฎรน้อยที่สุด เพราะความเชื่อความศรัทธาในความเป็นผู้ทรงศีลและความเป็นผู้รอบรู้ในฐานะที่เป็นผู้นำทางปัญญาและวิญญาณของราษฎร

กรมหมื่นวชิรญาณฯ ได้ตีความหลักธรรมทางพุทธศาสนาเสียใหม่ เพื่อสร้างความยอมรับในตัวพระมหากษัตริย์ให้เกิดขึ้นในหมู่ราษฎร โดยเน้นถึงหน้าที่รับผิดชอบของพระมหากษัตริย์ อำนาจ ความชอบธรรม ความถูกต้อง สิ่งที่พระมหากษัตริย์ควรกระทำ พระองค์เห็นว่าแม่แต่กษัตริย์ทางศาสนา ก็ให้กำรรับรองแก่ผู้นำที่มีการประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้อง เช่น ในกระทูธรรม เรื่อง "พระราชา เป็นหัวหน้าของหมู่มนุษย์" คำเทศนาเรื่อง "สามัคคี คือ ความพร้อมเพรียง" "เทศนาเรื่องจักรวัตต์วัตรสูตร" ฯลฯ ตัวอย่าง เช่น จากพระรัฐประศาสน์ปริมาภค ซึ่ง เป็นเทศนาพิเศษ เนื่องในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติยามเช้าที่ ๕๐ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ กรมหมื่นวชิรญาณฯ

โคตเทศนามบรรยายถึงประวัติความเป็นมาของประเทศสยาม เริ่มตั้งแต่สมัยก่อตั้งกรุงศรีอยุธยา
ที่เจริญรุ่งเรืองแล้วถึงแก่การสลายเพราะการแตกความสามัคคีของชนในชาติถึง ๒ ครั้ง ตั้ง
ความว่า

อุณาการแตกความสามัคคีส่วนมหาชน แม้จะชักนำให้เกิดผลที่มุ่งหมายแก่ฝ่ายใด
ฝ่ายหนึ่ง แต่เมื่อกล่าวถึงชาติ ย่อมเป็นเหตุแห่งความพินาศของผู้หนึ่งเนื่องถึงกัน
ทั้งนั้น ... ดังนั้นสมควรแล้วที่ประชุมชนผู้เกิด ณ ภายหลังจะสังเวยและตั้งมั่น
ในความสามัคคีธรรม สัพพะสุสฺส สงฺฆุคฺคานํ สามคฺคี วุชฺชิสสาธิกานํ อุณฺหฺมพรอม
เพรียงนี้ยอมยังความเจริญให้สำเร็จแก่ชนทั้งหลายผู้เป็นชุมชนกันทุกหมู่ทุกเหล่า

ทรงพูดถึงความสำคัญของพระมหากษัตริย์ว่า

ราชา มหิ มนุสฺसानํ พระราชานันยอมเป็นประมุขของหมู่มนุษย์ ที่ประชาชนจะ
พึงนิยมเป็นแบบอย่าง ถาทรงประพฤติในทางที่ผิดบาปชนใดอย่างก็จักำเริ่ม
ประพฤติทุจริตควายไม่เกรงขาม ... สัพพํ ภูมฺมํ สุขํ เสติ ราชา เจ โหติ
ชฺมมฺมิโก หากพระราชาตั้งอยู่ในธรรม รัฐจังหวัดทั้งปวงยอมอยู่เย็นเป็นสุขจน

จากแนวความคิดดังกล่าวของพระองค์นี้ จัดได้ว่าเป็นความพยายามต่อต้านจักรวรรดิ
นิยมตะวันตก และเป็นกรสร้างชาติ โดยได้มีการพัฒนาความคิดเรื่องชาตินิยม โดยให้พระสงฆ์
เป็นผู้สื่อความคิดสมัยใหม่ด้วยการสร้างความยอมรับในตัวของพระมหากษัตริย์ให้เกิดขึ้นในหมู่ราษฎร
โดยอิงอยู่บนหลักธรรมแห่งพุทธศาสนา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมเทศนา,
หน้า ๘๖๕.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๕ - ๔๕๐.

ค. แนวความคิดทางศาสนสังคม สำหรับแนวความคิดทางศาสนคมนั้น พระองค์ทรง
 เน้นว่า การปฏิบัติธรรมที่ถูกต้องนั้นจะต้องเริ่มตนด้วยการวางรากฐานจริยธรรม และการ
 ประพจน์ปฏิบัติที่ถูกต้องซึ่งจะมีประโยชน์ต่อสังคมโดยส่วนรวม ทรงเน้นถึงการปลูกฝังสำนักของ
 สังคมโดยส่วนรวม เพื่อให้บำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ต่อสังคม และประเทศชาติโดยส่วนรวม
 มิใช่เป็นการ "บวชอยู่ไม่ไค้ทำประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งให้แก่แผ่นดิน ชี้แจง กินแล้วก็นอน
 รับประทานบำรุง ของแผ่นดินเสียเปล่า" พระสงฆ์จึงมีหน้าที่สั่งสอนให้ราษฎรประพฤติดี เอาใจใส่
 การเล่าเรียนของกุลบุตรและ เป็นผู้เชื่อมความสัมพันธ์ความเข้าใจอันดีระหว่างรัฐบาล กับ ราษฎร
 ซึ่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่โคตรังศักดิ์เดือนสงฆ์สาวกให้คำนึงถึงหน้าที่ต่อสังคม แต่
 ครั้งพุทธกาล ในวินัยสงฆ์ยังมีบทบัญญัติสำหรับรักษาความสัมพันธ์ระหว่างสงฆ์กับประชาชนให้อยู่ใน
 สภาวะที่ถูกต้องมั่นคงและอยู่ในฐานะที่มีเกียรติเป็นที่เคารพเทิดทูนจากราษฎรอย่างแท้จริง ควบ
 ความเป็นผู้ทรงศีล ทรงธรรม มีเมตตา กรุณา และเป็นผู้นำทางจิตใจ และวิญญานของสังคม
 แนวคิด โลกชีวทัศน์ ที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาแบบใหม่จากการประยุกต์นำอารยธรรม
 ความก้าวหน้าทางวิทยาการของตะวันตกมาใช้ในการอธิบายและตีความพุทธศาสนา เพื่อประโยชน์
 แก่สังคมในทางการศึกษาและการอบรมค่านิยมศีลธรรม โดยพระเจ้าอนงยาเชอกรมหมื่นวชิรญาณ
 วโรรส^๑ ก็ยังมีขอบเขตจำกัดไม่ได้แพร่หลายสู่ระบบการศึกษาของภิกษุสามเณร โดยทั่วไปแต่อย่างใด
 ระบบการศึกษาของฝ่ายศาสนจักรยังคงมีรูปแบบเช่นเดิมคงจะสังเกตเห็นจากการสอบสนามหลวงพระ
 ประโยชน์ธรรมที่เป็นการวัดผลความรู้ของภิกษุสามเณรวินัยเดิมนั้น ยังเป็นรูปแบบเก่าอยู่ คือ การสอบ
 แปลพระปริยัติธรรม แต่อย่างเดียว พระสงฆ์สามเณรโดยทั่วไปก็ยังยึดถืออยู่ในประเพณีเดิมอัน
 เนื่องจากความเคยชิน อย่างไรก็ตามการศึกษาตามแนวสงฆ์นิกายธรรมยุตินั้นได้เป็นที่สนใจของ

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติศรีสเถา,
 หน้า ๔๔.
^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

พระสงฆ์สนใจใฝ่รู้ ทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย เพราะเป็นวิธีการที่มีเหตุผลดีกว่า ทำให้ไม่เป็นเหตุอคติคับข้องใจหรือ เกิดความสงสัยในการยอมรับถือหรือการปฏิบัติ ประกอบกับบุคคลลักษณะการ เป็นผู้นำของผู้นำสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และการสนับสนุนจากผู้นำของประเทศทำให้พระสงฆ์อื่น ๆ ต้องหันมาปรับปรุงระบบการศึกษาของตนเองไปที่ละน้อย ซึ่งจะสังเกตความเปลี่ยนแปลงนี้ได้จากการปรับปรุงวิธีการสอบพระปริยัติธรรมสนามหลวง และการที่พระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายบางวัด ไคมาขอให้สำนัก เรียบเรียงของตนได้ขึ้นอยู่กับมหามกุฏราชวิทยาลัยจึงจะได้ออกไป

บทบาทของสถาบันการศึกษาชั้นสูงของสงฆ์ต่อการให้การศึกษาแก่กุลบุตร.

ได้มีการสถาปนามหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ โดยพระราชประสงค์จะให้ เป็นสถานศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูงของคณะ สงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ให้เป็นระเบียบ และทันสมัยขึ้น ก่อให้เกิดการศึกษาระบบใหม่ขึ้นในวงการคณะสงฆ์ โดยพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้นำวิธีการแบบใหม่อันเป็นผลจากอิทธิพลของอารยธรรมตะวันตกเข้ามาทดลองสอนและสอบในมหามกุฏราชวิทยาลัย ทรงนิพนธ์ตำราเรียนต่าง ๆ ขึ้นมากมายทั้งตำราสำหรับเรียนภาษาอังกฤษ ภาษาไทย ภาษาบาลี ตำราวิชาการสมัยใหม่อื่น ๆ เช่น ตำราสอนธรรมชาติวิทยา สุขศึกษา จริยศาสตร์ ฯลฯ เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาวิทยาการในรูปแบบใหม่ ปรากฏว่าผลการทดลองของพระองค์ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี และเป็นที่นิยมแพร่หลายทั่วไป นอกจากนี้พระองค์ยังได้จัดให้มีการสอนหนังสือไทยสำหรับกุลบุตรทั้งหลายขึ้นในวัดบวรนิเวศด้วย เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้รับอาราธนาให้ เป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาหัวเมืองนั้น พระองค์ก็ได้นำเอาวิธีการและแบบอย่างต่าง ๆ ที่เคยใช้โดยผลในมหามกุฏราชวิทยาลัยและโรงเรียนสอนหนังสือไทยในวัดบวรนิเวศมาใช้ และปรับปรุงให้เหมาะสมกับการจัดการศึกษาหัวเมือง นอกจากนี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยยังได้เป็นสถานที่ฝึกอบรมพระภิกษุทั้งหลายทั้งในกรุงและหัวเมือง ให้เป็นครู เพื่อส่งออกไปเป็นครูตามโรงเรียนวัดต่าง ๆ ตามหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร

ก. วัตถุประสงค์ในการจัดตั้งมหาวิทยาลัย มี ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อเป็นสถานศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูง
๒. เพื่อเป็นสถานที่สอนหนังสือและวิทยาการต่าง ๆ ให้กับกุลบุตร
๓. เพื่อเป็นสถานที่เผยแพร่วรรณคำสั่งสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ดังจะได้แจกแจงในรายละเอียดเกี่ยวกับวัตถุประสงค์และการดำเนินการ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายทั้ง ๓ ประการดังต่อไปนี้

๑. การจัดมหาวิทยาลัยเพื่อเป็นสถานที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรมชั้นสูงของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย เป็นสถานศึกษาคนควาวิจัยทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้สามารถรักษาคุณค่าอันแท้จริงของศาสนาไว้ท่ามกลางความผันผวนและการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ต่าง ๆ อันเป็นผลกระทบจากอิทธิพลของอารยธรรมตะวันตก มีการจัดตั้งโรงเรียนตามวัดที่ขึ้นอยู่กับคณะธรรมยุติกนิกาย เป็นสาขาของวิทยาลัย ให้มีวิธีการเรียนการสอนเป็นแบบเดียวกันหมดตามหลักสูตรที่ได้ปรับปรุงใหม่ บังคับให้กษัตริย์และเจ้านายบุตรหลานเล่าเรียนได้เล่าเรียนกันทั่วทุกรูป และคิดแก้ไขวิธีการเรียนให้ทันสมัย โดยกำหนดให้การเรียนไวยการบาลีเป็นขั้นต่ำสุด เรียกว่านักเรียนตรี เพื่อผู้เรียนจะได้มีพื้นฐานความรู้ภาษาเป็นอย่างดีเสียก่อน เพราะถ้าความรู้บาลีดี ผู้เรียนไม่จำเป็นต้องคอยหนังสือจบบัณฑิตพระปริยัติธรรมได้ มีการแบ่งชั้นเรียนตามความรู้ของนักเรียน ผิดกับการสอนแบบโบราณที่มีปัญหา มาก เพราะการบอกหนังสือตัวต่อตัว การไม่แบ่งชั้นเรียนทำให้ไม่สามารถทำการสอนได้อย่างกว้างขวาง การสอบพระปริยัติธรรมด้วยการแปลปากเปล่านั้นยากที่ผู้เรียนจะมีโอกาสฝึกทักษะด้านการเขียนและภาษา แต่เป็น

พจน., ร. ๕ ศ. ๕/๕ ขออาศัยสำหรับมหาวิทยาลัย, ๑๐ กันยายน

การสอบความจำและความรู้ความวรรณคดี มากกว่าที่จะสอบความรู้ความธรรม ซึ่งก็กินเวลาหลายปีกว่าจะมีการสอบแต่ละครั้ง จึงหาตัวผู้ที่จะสอบ และตัวผู้สนใจจะเรียนไคน้อยมาก ผู้ที่เรียนเรียนไม่ทันจบก็เกิดความท้อถอยละทิ้งเลิกเรียนไปเสียก็มี และเนื่องจากกำหนดเวลาการสอบพระปริยัติธรรมสนามหลวงนั้นมีข้อบกพร่องหลายประการ เช่น

๑. กำหนดระยะเวลาการสอบ ๓ ปีคือ ๑ ครั้งนั้นเป็นระยะเวลาที่เนิ่นนานเกินไป ผู้ที่มีความรู้พอที่จะสอบได้แต่ยังไม่ถึงสมัยที่จะสอบ หรือผู้ที่สอบตกก็สิ้นหวังที่จะคอยสอบคราวต่อไป จะเห็นได้ว่าตั้งแต่สมัยคนกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงปีแห่งการสถาปนา มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย คือระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๓๖ นั้นมีการสอบพระปริยัติธรรมเพียง ๒ ครั้ง เฉลี่ยแล้ว ๑๕ ปี จึงจะมีการสอบเสียครั้งหนึ่ง จัดเป็นระยะเวลาที่นานมาก

๒. การสอบพระปริยัติธรรมเป็นการสอบด้วยปากเปล่า ซึ่งมีผลเสีย คือ การสอบไต่หรือตกของภิกษุสามเณรจะขึ้นอยู่กับคณะกรรมการสอบเป็นสำคัญ ซึ่งกรรมการสอบอาจมีเรื่องขัดแย้งกันเพราะต่างยึดมั่นอยู่ในแนวแห่งการแปลตามความเข้าใจของตน เช่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ ใครรวมอยู่ในคณะพระมหาเถระผู้เป็นกรรมการสอบแปลพระปริยัติธรรมในสนามหลวง ได้มีเรื่องขัดแย้งกันในการตัดสินแปลศัพท์บาลีกับพระพุทธรักษาจารย์ (นิม) วัดโมฬีโลก การเช่นนี้ยอมทำให้ผู้เข้าสอบกลายเป็นคนแปลหนังสือไม่มีหลักเกณฑ์ เพราะคอยแต่จะแปลและแก้ตัวให้เป็นที่น่าพอใจของผู้สอบ ไม่รู้จักใช้ความคิดสันนิษฐานของตนเอง

๓. การสอบแปลปากเปล่าวันหนึ่ง ๆ สามารถสอบพระได้ไม่กี่รูป กว่าที่จะจบเวลาการสอบคราวหนึ่งก็กินเวลานานหลายเดือน -

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ,

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสจึงได้ปรับปรุงการสอบพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย โดยกำหนดการสอบพระปริยัติธรรมของมหาภฏวราชวิทยาลัยไว้แน่นอนว่า ใหนึ่งจะมีการสอบ ๒ ครั้ง คือ ทุกวันที่ ๑ ของเดือนมิถุนายน จะเป็นวันเริ่มสอบของนักเรียนตรี คือ นักเรียนชั้นบาลีไวยากรณ์ วันที่ ๑ ธันวาคม เป็นการสอบความรู้ในพระปริยัติธรรม กำหนดให้ การสอบโดยการเขียน ไม่ใช่การแปลค้วยปากเปล่า ทั้งนี้ กรมหมื่นวชิรญาณฯ ได้ให้เหตุผลเกี่ยวกับข้อดีของการสอบพระปริยัติธรรมโดยวิธีเขียนไว้ว่า

๑. ย่นเวลาลงได้มาก ทั้งไม่เสียเวลาเพราะเหตุที่ผู้เข้าแปลใหม่มีความรู้รอบ เพราะสามารถตรวจวันเดียวเสร็จหมด
๒. วิธีตรวจง่ายขึ้น ความรู้ของผู้แปลก็ไม่ค่อยลง
๓. ผู้เรียนสนใจ จะถือเอาความเข้าใจเป็นสำคัญ ซึ่งจะทำให้แปลเป็นภาษาดีขึ้น
๔. การสอบมียุติการเห็นปรากฏ เพราะมีลายลักษณ์อักษรเป็นพยาน เมื่อเป็นเช่นนั้นสามารถป้องกันความอาชญาของผู้แปลในตัวผู้สอบได้
๕. ทำให้ภิกษุสามเณรผู้เรียนค้นคว้าระสันต์หรือสนใจในการเรียนหนังสือ
๖. จำนวนเปรียญที่เคยได้ก็ไม่ตกลง

นอกจากนี้พระองค์ยังได้กำหนดหลักเกณฑ์วิธีการวัดผลไว้แน่นอน ทั้งหลักสูตร วัดสอบหลัก เกณฑ์การให้คะแนนไว้เป็นระเบียบแน่นอนด้วย

ด้วยวิธีการดังกล่าวนี้ การศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของมหาภฏวราชวิทยาลัย จึงเป็นที่นิยมแพร่หลาย มหาภฏวราชวิทยาลัย ได้รับพระบรมราชานุญาตให้จัดการสอบโดยวิธีนี้ได้เป็นพิเศษ แต่เนื่องจากการสอบโดยวิธีนี้ ไม่ได้เป็นการดำเนินการของรัฐ ผู้ที่สอบได้เปรียญจากการสอบของมหาภฏวราชวิทยาลัยจึงไม่ได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้สมณศักดิ์เหมือน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์เรื่อง
การศึกษา, หน้า ๓๑๘.

๒
พจน., ร. ๕ ศ. ๕/๕ ขออาภิศสำหรับมหาภฏวราชวิทยาลัย, ๑๐ กันยายน

การสอบสวนหลวง จึงกำหนดให้เปรียญจากมหามกุฏราชวิทยาลัย เพิ่มวิทยฐานะไว้ท้ายชื่อ เช่น พระเจริญ ญาณวโร เทียบเปรียญ ๘ ประโยค เป็นต้น เมื่อมีภิกษุสามเณรในคณะ ธรรมยุติกนิกาย เขาสอบแปลพระปริยัติธรรมสนามหลวงน้อยมาก เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ จึงต้องมีหนังสือกราบทูลขอให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส่งพระ เณรในคณะธรรมยุติเข้าสอบแปลพระปริยัติธรรมสนามหลวงด้วย ^๒

ในข้ออาณัติที่ไซ้เป็นธรรมเนียมหรือเป็นหลักในการบริหารงานของมหามกุฏราชวิทยาลัย นั้นมีข้อกำหนดให้ภิกษุสามเณรในโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัยและวัดที่ขึ้นกับคณะธรรมยุติกนิกายได้ศึกษาเล่าเรียนด้วย เป็นการบังคับคล้าย ๆ ว่า ให้ภิกษุสามเณรได้ชวนชวนในการศึกษาเล่าเรียนหาความรู้ใส่ตัวไม่ให้หยุดเปล่าดังปรากฏในข้ออาณัติ ข้อที่ ๒๕ มีใจความเดียวกับเรื่องนี้ว่า

ข้อ ๒๕ ในพระอารามทั่วหัวทวยด้วยได้ตั้งโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรมขึ้นแล้วภิกษุสามเณร ที่อายุยังไม่ถึงยี่สิบห้าปีต้องเข้าโรงเรียน ถ้าไม่เรียนจะไม่ยอมให้อยู่ในพระอารามนั้น เกินกว่าหนึ่งเดือน เว้นแต่พักการ และผู้บวชใหม่ซึ่งจะไกลกล่าวไว้ในขอนา

ข้อ ๓๐ ส่วนภิกษุสามเณรที่บวชใหม่ถ้าผู้จัดการ เห็นว่าควรจะให้ศึกษาภิกษุจิวัดของผู้บวชใหม่จะยังไม่ให้เข้าโรงเรียนก่อนก็ได้ แต่ถ้าวจะอยู่จำพรรษาต่อไปต้องให้เข้าโรงเรียน ^๓

ในหลักสูตรการศึกษาของภิกษุสามเณรของมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้น นอกจากจะกำหนดให้ศึกษาพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีตามที่บรรพชิตควรจะรู้แล้ว กรมหมื่นวชิรญาณฯ

กรมการศาสนา, เอกสารสำหรับใช้ประกอบการพิจารณาเรื่องการศึกษาของคณะสงฆ์ ๒๕๒๑, หน้า ๖ (เอกสารโรเนียว)

^๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๒๐ (มหามกุฏราชวิทยาลัยจัดพิมพ์ในอิริภักชิตนตลอดครบรอบ ๔๔ ปี)

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๔.

ยังได้เพิ่มหลักสูตรวิชาความรู้สมัยใหม่ เป็นการปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาเล่าเรียนของบรรพชน
ให้กว้างขวางทันสมัยเหมาะสมกับสถานการณ์ความต้องการ และเหตุการณ์ความเป็นไปของโลก
มากยิ่งขึ้น เช่น เพิ่มให้มีวิชาคำนวณ วิชาภาษาอังกฤษ เป็นวิชาพิเศษในการเรียนพระปริยัติธรรม
แต่ละชั้น และยังเน้นหนักภาษาไทย ซึ่งเป็นความต้องการของบ้านเมืองในขณะนั้น ๆ ด้วย
พระสงฆ์จึงต้องปรับตัวให้เข้ากับความต้องการเปลี่ยนแปลงทางความคิดของสังคมสมัยใหม่ ผู้ที่ได้รับ
ประโยชน์จากโครงการนี้คือ กุลบุตรที่อยู่ตามหัวเมือง เพราะสงฆ์สามเณรเหล่านั้นเมื่อมี
โอกาสได้เรียนวิชาสามัญตามแผนการศึกษาอย่างใหม่ นั้น จะได้นำความรู้ดังกล่าวในการสร้าง
ประโยชน์เมื่อออกไปเป็นครูตามวัดในหัวเมืองซึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้
มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้คณะสงฆ์ช่วยจัดการศึกษาคณะตามหัวเมืองในปี พ.ศ. ๒๔๔๑
นั้น พระสงฆ์เหล่านั้นได้บำเพ็ญประโยชน์แก่สังคมในด้านการศึกษาเป็นอย่างมาก และมหามกุฏ
ราชวิทยาลัยได้กลายเป็นสถานที่ฝึกหัดครูสำหรับสามเณรตามหัวเมืองอยู่ระยะหนึ่ง

พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยกาภวรลักษณ ได้เล่าถึงมหามกุฏราชวิทยาลัย
ไว้ในรายงานตรวจโรงเรียนต่าง ๆ ที่พระองค์ได้เสด็จไปตรวจดูด้วยพระองค์เองว่า

มหามกุฏราชวิทยาลัยที่ ๆ โรงเรียนนี้ตองนับว่าเป็น "ยูนิเวอร์ซิตี" อย่างหนึ่ง
เป็นโรงเรียนอย่างสูงมาก โรงเรียนนี้แบ่งเป็น ๓ ชั้น ชั้นที่ ๑ เรียนไวยากรณ์
ชั้นที่ ๒ เรียนแปล พระธรรมบท ชั้นที่ ๓ เรียนพระวินัย

ในชั้นที่ ๑ นั้นเรียนไวยากรณ์ แลแปลบางเล็กน้อย คือ แปลภาษาไทยเป็นมคธ
มคธเป็นไทย ทั้งแต่บรรทัดหนึ่งขึ้นไปจนถึงนิทานสั้น ๆ

ในชั้นที่ ๒ นั้นพระนักเรียนเรียนเอง แต่เมื่อคิดที่ใหม่ก็มาถามอาจารย์ อาจารย์
ก็อธิบายให้ ทำเช่นนั้นเพราะไม่มี "ติ๊กชานารี" เท่านั้น กับมาแปลควบบางเป็น
วัน ๆ

ชั้นที่ ๓ นั้นเหมือน "ยูนิเวอร์ซิตี" ...

ในชั้นนี้ต้องตอบปัญหาต่าง ๆ คัดจากข้อบังคับในพระวินัย และต้องตอบในภาษามคธ
 แสดงเหตุของข้อบังคับเหล่านั้นด้วย

เพราะฉะนั้นมี ยูนิเวอร์ซิตี ก็ต้องใช้ความคิดแลความรู้ในพงศาวดาร ทำให้พระ
 นัก เรียนของตรีตรองรอบคอบอยู่เสมอ เพราะฉะนั้นควรจะนับว่าเป็นยูนิเวอร์ซิตี
 อย่างต่ำ ๆ

มหามกุฏราชวิทยาลัยไม่ได้รับพบาทเฉพาะการศึกษาของภิกษุสามเณรในพระธรรมยุติกนิกาย
 เท่านั้น แต่ได้เป็นที่นิยมของภิกษุสามเณรฝ่ายมหานิกายด้วย เช่น วัดศาลาปูนซึ่งเป็นวัดมหานิกาย
 ในพระนครศรีอยุธยาได้ขอขึ้นเป็นส่วนักเรียนสาขาของมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งพระเจ้าอน
 ยาเชกกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ก็ทรงอนุโมทนา และสมเด็จพระวันรัตน์เมื่อครั้งเป็นพระธรรมเจดีย์
 ซึ่งเป็นเหตุหนึ่งที่ได้รับนิคมขอในการดำเนินการจัดตั้งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อเป็นสถานศึกษา
 พระปริยัติธรรมชั้นสูงของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย เห็นว่าวิธีจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของ
 พระเจ้าอนยาเชกกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสนั้น เหมาะสมแก่ยุคสมัย จึงมีความประสงค์จะรวม
 การเล่าเรียนในวัดมหาธาตุเฉพาะส่วนที่ตนได้สอนเป็นสาขาหนึ่งของมหามกุฏราชวิทยาลัย

นอกจากจะเป็นที่ประจักษ์ชัดในฝ่ายพุทธจักรด้วยกันเองแล้วว่า การศึกษาพระปริ
 ยัติธรรมตามแบบของมหามกุฏราชวิทยาลัยที่ได้เริ่มโดยพระเจ้าอนยาเชกกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
 นั้นเป็นวิธีที่ดีที่สามารถประหยัดเวลาและง่ายที่สุดแล้วทางฝ่ายอาณาจักร โดยพระราชประสงค์ของ
 รัชกาลที่ ๕ ที่จะปรับปรุงการศึกษาของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยให้เจริญขึ้น โดยจะได้จัดตั้งเป็นมหา
 จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อเป็นสถานศึกษาเล่าเรียนของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายคู่กับมหามกุฏ
 ราชวิทยาลัยได้ขอพระคำริของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสให้ช่วยคิดในการจัดการศึกษาของพระภิกษุ
 สามเณร ฝ่ายมหานิกายด้วย

^๑ หจช., ร. ๕ ก. ๑๐ / ๓๕.

^๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๗๖ - ๗๗.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้มีบทบาทในการจัดหลักสูตรการเล่าเรียนในส่วนการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์สามเณรฝ่ายมหานิกาย ซึ่งพระองค์ได้กำหนดหลักสูตร เหมือนกับหลักสูตรการเรียนของมหาสมุทรวิทยาลัย นอกจากนี้ยังกำหนดให้พระมหานิกายเรียนพระวินัยคถาเพื่อจะได้ประพฤติเรียบร้อยขึ้น และพยายามให้ภิกษุสามเณร เป็นนักเรียนทั้งวัด แม้แต่ผู้มีอายุเกินเล่าเรียนแล้ว และกำหนดจะให้มิไรรวมโรงเรียนสอนหนังสือไทยคถา เพื่อภิกษุสามเณรศิษย์วัดที่ยังไม่รู้หนังสือไทยจะได้เรียนหนังสือไทย ทั้งนี้การสอบไล่หนังสือไทยจะต้องไปสอบในสนามหลวงของกรมศึกษาธิการ แต่เนื่องจากมหาธาตุวิทยาลัย มีผู้นำที่มีความสามารถและสนใจในกิจการด้านการศึกษาเท่ากรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และเมื่อได้โปรดเกล้าฯ ให้เริ่มตั้งสภาการศึกษาขึ้น โดยเรียกว่าสภาอุณาโลมแดง ในระยะแรกที่หาที่ตั้งไม่ได้นั้น ได้ยืมศาลาเรียนหนังสือที่วัดมหาธาตุเป็นที่ทำการสภาการศึกษาชั่วคราว ในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ โครงการที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้วางไว้จึงไม่ได้มีการนำไปปฏิบัติอย่างจริงจัง และมหาธาตุวิทยาลัยจึงไม่ได้มีบทบาทในการจัดการศึกษาหัวเมืองมากนัก

การสถาปนาสถาบันการศึกษาชั้นสูงของคณะสงฆ์ถึง ๒ แห่ง เป็นระดับวิทยาลัย คือ มหาสมุทรวิทยาลัย และมหาธาตุวิทยาลัยขึ้นในขณะที่ฝ่ายฆราวาสยังไม่ได้สถาปนาการศึกษาชั้นสูงถึงระดับนี้เลย เป็นการยกย่องให้ความสำคัญแก่สถาบันการศึกษาของฝ่ายพุทธจักร เป็นอย่างมาก สถาบันทางศาสนาจึงพร้อมที่จะเป็นผู้รับสนองพระบรมราโชบายในการจัดการศึกษาให้แพร่หลายสู่สามัญชนได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่มหาสมุทรวิทยาลัย สถาบันการศึกษาที่มีระบบการบริหารการศึกษาและวิธีการเรียนการสอนที่มีประสิทธิภาพ ทันสมัย จึงได้มีบทบาทสำคัญและเด่นชัดในการอบรมและประศาสน์ความรู้แก่ภิกษุสามเณรที่จะออกไปเป็นครูตามหัวเมืองทั้งหลาย

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙ - ๘๒.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติวัดมหาธาตุ (พระนคร : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๐), หน้า ๕๘. (อนุสรณ์ ๒๕ พุทธศตวรรษ)

และเป็นแหล่งผลิตวิชาการต่าง ๆ รวมทั้งหนังสือธรรมเพื่อเผยแพร่พระธรรม คำสอนในพุทธศาสนาให้แพร่หลายสู่สามัญชนระดับล่างได้อย่างกว้างขวาง

๒. การจัดให้มีการสอนหนังสือไทยและวิทยาการต่าง ๆ แก่กุลบุตรทั้งหลาย เพื่อฝึกหัดให้พระเป็นครู ให้ทำหน้าที่ให้การศึกษาแก่กุลบุตร เป็นแหล่งจัดระเบียบความรู้ทางการศึกษาด้านอุดมคติของเหล่าสงฆ์ยุคใหม่ ซึ่งสืบเนื่องมาจากทัศนคติในการจัดตั้งธรรมยุติกนิกาย ที่เน้นถึงหน้าที่ของสงฆ์ต่อสังคม กรมหมื่นวชิรญาณฯ เป็นผู้ที่มีความสำคัญต่อการรื้อหนังสือมาทรงเห็นความจำเป็นของการเรียนรู้ภาษา และหนังสือไทย ที่จะ เป็นพื้นฐานสำหรับการเล่าเรียนวิชาอื่น ๆ ต่อไป และทรงเห็นความสำคัญและบทบาทของคณะสงฆ์ที่สามารถนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ในการสร้างความเจริญให้กับบ้านเมืองในยุคสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ทรงย้่าให้คณะสงฆ์ตระหนักถึงความจำเป็นในการศึกษาเล่าเรียนของตนเพื่อสามารถดำรงตนในฐานะเป็นผู้นำทางปัญญา และวิญญานของสังคม โดยพระประสงค์ที่จะจัดการศึกษาภาษาไทยของกุลบุตรให้เป็นระบบมีระเบียบและมีคุณภาพ จึงกำหนดให้ไขหลักสูตรของกรมศึกษาธิการเป็นมาตรฐานในการดำเนินการสอน เพราะการศึกษาตามวัดแต่ก่อนนี้ราษฎรจะนำบุตรหลานมาฝากในสำนักอาจารย์ที่ตนคุ้นเคย ภิกษุสงฆ์เป็นอาจารย์แต่ละรูปก็มีความรู้ไม่เท่ากัน ความรู้ที่ศิษย์ได้รับจึงไม่เท่ากัน ไม่มีกำหนดหลักสูตร การเรียนรู้ มุ่งการอ่านออกเขียนได้ และการสั่งสอนนั้นขึ้นอยู่กับความสมัครใจของพระผู้เป็นอาจารย์เป็นสำคัญ

มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดให้มีการสอนหนังสือไทย เลข ฝึกหัดกิริยามารยาท และศีลธรรมให้กับเด็กวัด และเด็กบ้าน ไขหลักสูตรของกรมศึกษาธิการที่กำหนดตั้งแต่ปี ร.ศ. ๑๑๘ โดยกำหนดการสอนเพียงการอ่าน - เขียนหนังสือไทย เลข เพียงแต่สามารถ บวก ลม ฦก หาว

โต เมื่อถึงเวลาสอบไล่ก็ไปสอบที่สนามสอบของกรมศึกษาธิการ คือ ที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ จนในปี ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) เมื่อกรมหมื่นวชิรญาณวรางกูรเห็นว่ากิจการด้านการสอนหนังสือไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัยเจริญก้าวหน้าพอสมควรแล้ว จึงได้จัดตั้งการสอนหนังสือไทยนี้ เป็นโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นและกำหนดควา^๑ดัดที่ขึ้นกับคณะกรรมการมยุกคึกนิภาณนั้น เมื่อวัดใดสามารถรวมการสอนตามสำนักอาจารย์ให้จัดสอนในที่แห่งเดียวกันเป็นโรงเรียนได้ก็ให้จัดทำเสีย กำหนดให้จัดทำครูสอนตามจำนวนมากน้อยของนักเรียนจัดชั้นเรียนตามระดับความรู้ของนักเรียน กำหนดหลักสูตรสำหรับการสอนในโรงเรียนของวัดบวรนิเวศวิหารและโรงเรียนสาขาของมหามกุฏฯ เป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต่ำ ชั้นกลาง และชั้นสูง ซึ่งมีทั้งวิชาหนังสือและวิชาชีพ (ดูรายละเอียดในตารางที่ ๓)

เอกสาร เรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตารางที่ ๓ รายวิชาที่กำหนดเป็นหลักสูตรสำหรับการเล่าเรียนของโรงเรียนวัดบวรนิเวศ
ที่เป็นโรงเรียนตัวอย่างของโรงเรียนสาขามหาอรรณพวิทยาลัย

วิชา	ขั้นต่ำ	ชั้นกลาง	ขั้นสูง
๑. หนังสือไทย	ให้อ่านหนังสือออก	รู้จักตอบคำถามที่อ่าน จากหนังสือ ให้อ่าน เอาความเข้าใจ	อ่านเอาความและทดสอบ ความจำ
๒. การเขียน	พอเขียนหนังสือได้	หัดเขียนลายมือด้วย เส้นหมึก และเขียนความ คำบอกได้	หัดให้ไขควงสะกดใหญ่
๓. บัญชี		ทำบัญชีรายรับรายจ่าย	ทำบัญชีรายวัน งบเดือน งบปี
๔. เลข	ขั้น บวก ลบ คูณ หาร	ทำบัญชีไตรยางค์	ทำโจทย์เลขมาตราและ เลขเศษส่วน
๕. ไวยากรณ์ไทย	ความยากง่ายขึ้นอยู่กับชั้นเรียน		
๖. เรียงความ			

ที่มา : คัดแปลงจากแนวทางหลักสูตรและวิธีการเรียนการสอนสำหรับโรงเรียนวัดบวรนิเวศ
ตามที่กำหนดไว้โดยกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๘ จากมหาอรรณพราช
วิทยาลัย, ประวัตินามอรรณพวิทยาลัย, หน้า ๕๘ - ๖๒.

นอกจากนี้ยังเห็นการฝึกกิริยามารยาท และธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับผู้เรียนตามหนังสือ
เบญจศีลเบญจธรรมและนวโกวาท การฝึกบริหารร่างกายตามหนังสือมนุษยวิทยาที่กรมหมื่น
วชิรญาณวโรรสได้พิมพ์ไว้ วิชาเหล่านี้กำหนดให้สอนในโรงเรียน และเนื่องจากพระองค์

ทรงเห็นว่านักเรียนควรจะได้มีโอกาสเรียนรู้อาชีพที่จำเป็นต่อการประกอบอาชีพตามแผนของ
วงศ์ตระกูลด้วย เพราะการศึกษานั้นไม่ใช่ว่าจะเรียนหนังสืออย่างเดียว หาก
หมายถึงการมุ่งฝึกอบรมให้ เกิดทักษะและความคิดอ่านในการประกอบอาชีพและกิจการงานต่าง ๆ
ด้วย พระองค์จึงได้เสนอแนะให้นักเรียนได้ชวนช่วยศึกษาวิชาเหล่านี้ด้วยตนเอง คือ วิชา
ช่างไม้ การก่อสร้าง การปรุงอาหาร การเย็บปัก การรู้จักบังคับเรือ การขึ้นต้นไม้

เพื่อเป็นหลักประกันว่าเด็กวัด ที่อาศัยอยู่ในวัดบวรนิเวศวิหาร จะได้รับการศึกษา
เบื้องต้นตามความจำเป็นแห่งอรรถภาพ จึงได้มีการกำหนดไว้ในข้ออาณัติที่ใช้เป็นหลักในการ
บริหารและการปกครองของมหาสมุทรราชวิทยาลัย ว่า เด็กวัดทุกคนต้องเรียนหนังสือด้วย ดัง
ปรากฏในข้ออาณัติหมวดที่ ๓ "ว่าด้วยการสอนวิชาของชาติภูมิ" ว่า

ข้อ ๔๓. ในพระอารามทั่ววิทยาลัยได้จัดห้องเรียนสอนหนังสือไทยนั้นไว้แล้ว ภิษุ
สามเณรที่บรรพชาแล้ว กุศลสงฆ์ของชนซึ่งอายุยังไม่ถึงกำหนดอุปสมบทเข้าโรงเรียน
ถ้าไม่สูงจะนับว่ามีนักเรียนวัดนั้น ถึงกำหนดอุปสมบทจะไม่ยอมให้อุปสมบทในวัดนั้น
เว้นไว้แต่ผู้ที่เข้าโรงเรียน และผู้เข้ามาอุปสมบทเมื่ออายุครบแล้ว

ข้อ ๔๔. ถ้าผู้จัดการเห็นว่าเด็กนักเรียนชั้นต่ำแรกที่จะหัดอ่านหนังสือยังไม่ควรจะส่ง
เข้าห้องเรียน จะมอบให้ภิกษุสามเณรรูปใดรูปหนึ่งเป็นเจ้าของสอนให้อ่านที่ภูมิจนมี
ความรู้พอเขาเรียนได้แล้ว จึงเรียกให้เขาห้องเรียนก็ได้

นอกจากนี้กรมมหาดินราชยังได้นำระบบการรายงานการจับบันทึก ทำบัญชี เด็กนักเรียน
ศิษย์วัด จำนวนวัด โรงเรียน อาจารย์ เป็นระบบของการจัดการบริหารการศึกษา อย่าง
เป็นระบบเพื่อส่งเสริมประสิทธิภาพในการดำเนินงานของวิทยาลัย และกำหนดให้วัดที่ขึ้นกับ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๔.

ธรรมยุติกนิกายได้ทำบุญขึ้นหนึ่งพระองค์ด้วย แม้จะไม่จัดตั้งเป็นโรงเรียนก็ให้ทำบุญ
 ทยายละเอียดยุติ อาจารย์ นักเรียนในสำนักอาจารย์นั้น ๆ ทำให้ทราบว่าเด็กวัดนั้น คือเด็ก
 นักเรียนนั่นเอง แต่เพราะไม่มีการทำบุญหรืองานไ้เป็นหลักฐานจึงเหมือนกับว่าไม่ได้ทำ
 หน้าที่ในด้านการให้การศึกษากันชุนชน แต่เมื่อได้ทำบุญขึ้นแล้วก็ปรากฏหลักฐานชัดเจนถึง
 คุณประโยชน์ที่พระสงฆ์ให้แก่ชุมชนได้ชัดเจนซึ่งเป็นประโยชน์ต่อสถาบันทางศาสนาที่จะดำรง
 ลักษณะความเป็นผู้นำทางจิตใจของสังคมไว้ได้ ทั้งยังเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองโดยช่วย
 ทำหน้าที่ให้การศึกษแก่สังคม ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการหลอหลอมอุดมการณ์ของชาติและคา
 นิยม และจริยธรรมให้กับพลเมืองโดยไม่ต้องสิ้นเปลืองงบประมาณแผ่นดินมากนัก จัดเป็นวิธี
 การที่ควิธีหนึ่งที่จะใช้ในการจัดสภาพสังคมให้มีระเบียบ เจริญก้าวหน้าโดยการให้คณะสงฆ์ทำ
 หน้าที่ให้การศึกษ และอบรมจริยธรรมแก่ราษฎร นอกจากนี้จุดประสงค์ในการให้ทางวัดได้
 ทำบุญเด็กนักเรียนก็เพื่อจะได้ทราบว่าวัดไหนมีความสามารถสอนถึงขั้นใด จะได้มีการวัดผล
 และการตรวจสอบเพื่อให้ได้คุณภาพทางการศึกษา และมีระเบียบเรียบร้อยมากขึ้น ทั้งเป็น
 การบังคับกลาย ๆ ว่าให้พระสงฆ์ทำหน้าที่สอนหนังสือแก่เด็ก ทั้งเด็กที่เคยศึกษาเล่าเรียนใน
 วัดเมื่ออายุครบบรรพชาจะได้บวชเรียนที่วัดนั้น เป็นการบำรุงวัดและศาสนาไม่ให้เสื่อมทรามด้วย

ค. การเผยแพร่พระธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระเจ้าให้กับชุมชน กรมหมื่น
 วชิรญาณฯ ทรงบำเพ็ญพระสงฆ์ระหนักถึงหน้าที่ต่อสังคมของตน ในการชี้แนะสั่งธรรมให้แก่ราษฎร
 ซึ่งเป็นกิจที่พระสงฆ์ควรจะทำและสามารถกระทำได้ ทรงเห็นว่าวิธีที่ราษฎรจะเข้าใจพุทธ
 ศาสนาได้ชัดเจนนั้นมีอยู่ ๓ ทางคือ ๑. ด้วยการได้ฟังธรรมเทศนาที่จัดให้มีขึ้นตามวัดในวันสำคัญ
 ทางศาสนา หรือในโอกาสที่ราษฎรมีกิจนิमितให้พระท่านแสดงธรรมบ้าง ซึ่งพระองค์ท่านได้
 วิจารณ์ว่าการเทศนาตามวัดนั้นได้ฟังกันอยู่ในวงแคบ คือ ในวัดเท่านั้น ส่วนการเทศนาใน

โอกาสที่ราษฎรได้เชิญพระทานในงานมงคลต่าง ๆ นั้น ก็มักมีแบบพิธีควบคุมตัวไว้สำหรับงาน
 นั้น ๆ อยู่แล้ว ราษฎรจึงมักได้ฟังเรื่องซ้ำ ๆ หรือเรื่องชาติกที่เป็นเรื่องทั้งสนุกเพลิดเพลิน
 หรือการแสดงอันสงส ซึ่งไม่เป็นหนทางที่ช่วยให้เข้าใจพุทธศาสนาได้ดีขึ้น ไม่เป็นการส่งเสริม
 ความเข้าใจของคนทั่วไปให้ประพฤติปฏิบัติให้ดีขึ้นจากความคิดกังวลและจากพระราชประสงค์
 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองที่เคยรับสั่งว่าได้ไปฟังพระสังฆทานเทศน์ที่
 หัวเมืองนั้นได้ฟังแต่กันทานเรื่องเหลวไหลไม่ได้เป็นวิธีที่จะน้อมจิตใ้ราษฎรให้ประพฤติในทางที่
 ถูกที่ควรหรือก่อให้เกิดความเลื่อมใส หรือเข้าใจในหลักธรรมของพุทธศาสนา กรมหมื่นวชิร-
 ญาณวงศ์ได้รจนานหนังสือสั่งสอนธรรมทางพุทธศาสนาเพื่อเป็นแบบอย่างให้แก่วัดทั้งหลายจะได้นำ
 ไปใช้ในการเทศน์สั่งสอนราษฎรซึ่งมีทั้งธรรมชั้นสูงจนถึงชั้นต่ำ อันเป็นธรรมสำหรับบุคคลทั่ว ๆ
 ไปฟังปฏิบัติ

การพิมพ์หนังสือแสดงคำสั่งสอนจึงเป็นวิธีทำได้อย่างแพร่หลายกว้างขวางสุดคนทุกระดับ
 และทำให้เข้าใจในพุทธศาสนาได้ลึกกว่าการฟังเทศน์ เพราะการอ่านนั้นผู้อ่านมีเวลาที่จะได้ไตร
 ตรองเสียก่อน และสามารถนำขึ้นมาศึกษาได้ทุกเมื่อที่ต้องการได้ นอกจากนี้พระองค์ยังได้จัด
 หาพระเถระที่มีความรู้ความสามารถช่วยแต่งตำราทางพุทธศาสนาเพื่อพิมพ์เผยแพร่ไปยัง
 พุทธศาสนิกชนและภิกษุสามเณรทั่วไป ซึ่งหนังสือที่จะแสดงคำสั่งสอนในพุทธศาสนาที่จัดพิมพ์ขึ้นนี้
 พระองค์ได้กำหนดไว้ในข้ออาณัติสำหรับการดำเนินงานของมหาวิทยาลัย หมวกที่ ๒ ข้อ
 ๔๕ ว่าจะให้ภาษาที่ประชุมชนจะเข้าใจได้ง่าย และได้แต่งตั้งให้ผู้มีความรู้ที่ใครช่วยรจนานหนังสือ
 เทศน์และผู้ที่ออกทุนช่วยอุดหนุนในการจัดพิมพ์เป็นสมาชิกของวิทยาลัย เพื่อเป็นเกียรติแก่ผู้มี
 อุปการะคุณ เหล่านี้

✓ นอกจากนี้กรมหมื่นวชิรญาณยังได้ออกรวบรวมวารสารของวิทยาลัย คือ ธรรมจักขุเป็นรายเดือนเป็นหนังสือแสดงธรรมคำสั่งสอนทางพุทธศาสนาเสนอเรื่องที่น่ารู้ น่าสนใจเกี่ยวกับข่าวสาร และกิจกรรมต่าง ๆ ของมหาบัณฑิตวิทยาลัย ให้ผู้มีส่วนในการอุปถัมภ์บำรุงวิทยาลัยให้ได้รับทราบโดยตลอด มีการพิมพ์รายชื่อของผูบริจาคทรัพย์บำรุงวิทยาลัย และยังเป็นการเผยแพร่ข่าวสารความเคลื่อนไหวของการคณะสงฆ์ให้พระสงฆ์ตามหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลโดยเฉพาะหัวเมืองที่มีปัญหาความยากจนได้รับทราบ การตีพิมพ์จึงสามารถทำให้การสื่อสาร เป็นไปอย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพ และเนื่องจากการสอนแบบใหม่ในมหาบัณฑิตวิทยาลัยที่จัดเป็นชั้น ๆ ทำให้สามารถสอนนักเรียนได้มาก จึงต้องใช้หนังสือเรียนมากฉบับ กรมหมื่นวชิรญาณจึงได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในวัดบวรนิเวศวิหาร ในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ตรงกับที่ตั้งโรงพิมพ์เดิมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตั้งขึ้นเมื่อครั้งทรงผนวชทรงที่เป็นค่านักเพชรในปัจจุบัน เพื่อจัดพิมพ์ตำราต่าง ๆ ทางพุทธศาสนาเพื่อใช้ในการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม และแจกจ่ายไปยังวัดต่าง ๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง เพื่อบรรเทาความขาดแคลนตำราในทางพุทธศาสนา และแจกจ่ายให้กับผู้อุทิศกุศลถวายหรือ เอกชนที่กรรมการของวิทยาลัยเห็นสมควร

โรงพิมพ์นี้ดำเนินการอยู่ได้ไม่นานก็ต้องเลิกกิจการไปประยะหนึ่งเพราะสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมากกว่าที่จะจ้างพิมพ์อื่น ต่อมาได้มีการรื้อฟื้นกิจการโรงพิมพ์อีกครั้งหนึ่งในสมัยที่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น นพวงศ์) ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร. และดำรงตำแหน่งนายกกรรมการมหาบัณฑิตวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ และได้ดำเนินกิจการเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน จัดให้ความมหาบัณฑิตวิทยาลัยเป็นโรงพิมพ์ที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของไทยที่สืบเนื่องมาแต่การดำริริเริ่มของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่มหาบัณฑิตวิทยาลัยสามารถดำเนินกิจกรรมทางพุทธศาสนาสืบเนื่องมาได้จนถึงปัจจุบันนี้ นับว่าเป็นวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓ นี้ก็สำเร็จตามความมุ่งหมายในการก่อตั้งวิทยาลัย

ข. การจัดองค์กรการบริหารของมหาวิทยาลัย

กรมหมื่นวชิรญาณฯ ได้จัดรูปแบบการบริหารมหาวิทยาลัยและวัดบวรนิเวศ ให้มีการจัดองค์กรภายในที่ดี เพื่อเอื้ออำนวยต่อความก้าวหน้าทางการศึกษาแผนใหม่ รวมทั้ง การปฏิบัติวินัยที่เคร่งครัด พระกรณียกิจที่สำคัญในขณะที่พระองค์ได้ขึ้นครองวัดบวรนิเวศวิหาร ที่ไคสงเสริมให้วัดบวรนิเวศวิหารเป็นศูนย์กลางของความรู้อะวิชาการของคณะสงฆ์ ที่สำคัญ ๆ มีดังนี้

๑. การนำระบบใหม่ ๆ มาใช้ในการจัดการคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย และระบบ การศึกษาเป็นครั้งแรกโดยการวางข้ออาณัติเพื่อใช้เป็นหลักการปกครองและการบริหารกิจกรรม ของมหาวิทยาลัย โดยกำหนดไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วนทั้งด้านการวางหลักสูตร การเรียน การสอน และการจัดการเผยแพร่วรรพธรรมศาสนา

๒. การจัดตั้งคณะกรรมการสงฆ์เพื่อจัดการบริหารวัด โดยเลือกพระผู้มีอานุภาพ โดยความเห็นชอบของคณะสงฆ์ คณะกรรมการมีอำนาจหน้าที่ในการบริหารและการจัดกิจกรรม ของวัดบวรนิเวศวิหาร โดยแบ่งหน้าที่รับผิดชอบกันคนละอย่าง เช่น หน้าที่ด้านการศึกษา การ ดูแลรักษาพระอาราม ฯลฯ ซึ่งพระองค์ได้นำไปใช้ในการจัดตั้งกรรมการสภามหาวิทยาลัย ภายหลัง โดยกรมหมื่นวชิรญาณฯ ดำรงตำแหน่งสภานายกในระยะ ๒ ปีแรกในปีที่ ๓ ของการดำเนินงานของมหาวิทยาลัยนั้นได้โปรดให้กรรมการฝ่ายบรรพชิตเปลี่ยนกันเป็นนายกสภาฯ มี วาระท่านละ ๑ ปี เพื่อเป็นผู้บริหารกิจการของวิทยาลัย ส่วนพระองค์เองนั้นเป็นผู้บำรุงตาม หน้าที่ของเจ้าคณะธรรมยุติกนิกาย ทั้งนี้เพื่อฝึกฝนให้กรรมการทุกท่านรู้งาน และสามารถบริหาร งานได้ด้วยตนเอง จัดเป็นระบบบริหารองค์การที่ทันสมัยเพราะสามารถดำเนินการไปได้โดยไม่ต้อง ขุ่นกับตัวบุคคล ดังปรากฏในพระคำรัสของพระองค์ว่า

พ.ศ. ๒๔๕๕ (๒ - ๒) ขออนุติสำหรับมหาวิทยาลัย,
๑๐ กันยายน ร.ศ. ๑๔๕
เรื่องเดียวกัน

ให้กรรมการผู้ถูกเปลี่ยนเป็นนายกปกครองกันเอง ส่วนข้าพเจ้าจะเป็นแต่ผู้
บำรุงความหนาที่เจ้าคณะฯ ถ้ากรรมการช่วยกันจัดการวิทยาลัยใหม่เป็นไปตลอด
ไกลจะเป็นที่หมายใจแน่วถึงไม่มีข้าพเจ้าแล้ว วิทยาลัยก็คงจะทรงอยู่ไ้

รูปแบบการจัดการบริหารเช่นนี้ ไ้ปรากฏอีกครั้งหนึ่งในการกำหนดองค์ประกอบ
ของมหาเถรสมาคมที่ประกอบด้วยเจ้าคณะใหญ่ทั้ง ๔ คณะ ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของพระมหา
กษัตริย์ในกิจการศาสนา และเป็นผู้บริหารกิจการคณะสงฆ์ คำวินิจฉัยของมหาเถรสมาคมถือ
เป็นข้อยุติ ผู้ใดจะอุทธรณ์ หรือโต้แย้งไม่ไ้ จัดเป็นการมอบอำนาจปกครองตนเองให้
คณะสงฆ์ ให้มีคณะผู้บริหาร เป็นผู้ดำเนินกิจการทั้งหลาย ไม่ไ้ขึ้นอยู่กับผู้บุคคลใดบุคคลหนึ่ง
และมติของที่ประชุมนั้นต้องมาจากเสียงส่วนใหญ่

๓. การให้กษัตริย์เบียดนัก ภิกษุ สามเณร เก้าวัด เก้าบ้าน อุปฐาก ภิกษุ
คนอาศัย เพื่อจะไ้ทราบจำนวนผู้อยู่อาศัยในวัด จำนวนเด็กนักเรียน ผู้อุปการะสงฆ์ ฯลฯ

๔. การจักหน้ที่อุปฐากวัด ให้ทำบัญชีรายชื่อคนเช่า และจำนวนคนเช่า
ไว้เป็นหลักฐาน ค่าเช่าที่เก็บไ้หลงบัญชีรายไ้ และไ้เก็บรักษาไว้ที่วัด รายจ่ายไ้แจก
ลงในบัญชี มีไ้ยาวจักรทำหน้าที่ในกิจที่ฝ่ายฆราวาสพึงทำ เป็นการกำหนดหลักเกณฑ์ในการหา
ผลประโยชน์บำรุงวัดไว้อย่างแน่นหนา เป็นแบบแผนให้ลือปฏิบัติและเป็นหลัก เกณฑ์ทำให้วัดมี
รายไ้ที่แน่นอน ซึ่งในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ก็
ไ้กำหนดลักษณะของที่ดินและผลประโยชน์ของวัดไว้ เพื่อเป็นการง่ายและ
สะดวกต่อการปฏิบัติตามกฎ เกณฑ์ในการหาผลประโยชน์บำรุงวัด

* มหามกุฏราชวิทยาลัย ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๒๔.
๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัชรนิเวศ
(พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ, ๒๔๖๕), หน้า ๔๓.
๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

๕. จัดระเบียบการรักษาคนนับพระไตรปิฎกและหนังสือคาง ๆ มีการทำบัญชี เอกสาร กำหนดคุณสมบัติของสมาชิกของสมาคมของมหาสมุทรราชวิทยาลัย เป็นการให้ความสำคัญกับตำราอันเป็นหลักสูตรและเครื่องมือในการศึกษาเป็นอย่างมาก

๖. การจัดตั้งกองทุนเพื่อเป็นผลประโยชน์บำรุงวัด ในโอกาสที่จัดตั้งมหาสมุทรราชวิทยาลัยขึ้นนั้น คณะกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ได้ออกนุญชักชวนทายกทายิกาให้บริจาคทรัพย์เพื่อบำรุงวิทยาลัย และได้รวบรวมรายได้จากการรับบริจาคนี้เป็นสมบัติของวิทยาลัยขึ้น โดยแบ่งประเภทของผู้อุปการะเป็น ๓ ประเภท คือ ผู้บริจาคทรัพย์จำนวนมาก เพื่อเป็นกองทุนของวิทยาลัย ผู้บริจาคทรัพย์บำรุงทุกปี และผู้บริจาคทรัพย์เป็นการชั่วคราวในโอกาสพิเศษ และได้จัดตั้งเป็นมูลนิธิขึ้นเป็นครั้งแรกที่ราษฎรทั่วไปทุกระดับสามารถมีส่วนร่วมในการบริจาคและบำรุงอุดหนุนการศึกษาพระปริยัติธรรมของบรรพชิตได้ โดยการบริจาคสมทบให้แก่วิทยาลัย ซึ่งสมัยก่อนนั้นบุคคลชั้นสูงและชนชั้นสูงผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจ เท่านั้นจึงจะเป็นผู้มีโอกาส เป็นผู้อุปถัมภ์ การเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ การบริจาคทุนอุดหนุนของราษฎรและรัฐบาลนั้นอาจถือได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ของความพยายามกอบกู้และอุปถัมภ์วัฒนธรรมไทยและศาสนาพุทธ

กิจกรรมต่าง ๆ ที่กรมหมื่นวชิรญาณฯ ได้ดำเนินการภายในวัดบวรนิเวศวิหารและมหาสมุทรราชวิทยาลัยนี้ ได้มีผลทำให้วัดบวรนิเวศวิหารและมหาสมุทรราชวิทยาลัยรุ่งเรืองเจริญขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิธีการปกครองวัดบวรนิเวศวิหารที่วัดอื่น ๆ ได้นำแบบอย่างไปใช้อย่างแพร่หลาย และได้จัดให้มีรูปแบบการบริหารที่คล้ายคลึงกับการบริหารกิจการคณะ

มหาสมุทรราชวิทยาลัย, ประวัติมหาสมุทรราชวิทยาลัย, หน้า ๓๓๘ - ๓๓๙.

เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑ - ๓๒.

กรรมยุติกนิกายของกรมหมื่นวชิรญาณฯ ซึ่งเป็นผลโดยตรงจากการเป็นอธิการวัดบวรนิเวศ
หลักสำคัญหลายข้อในพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ปี ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๑)
นั้น นำส่วนหนึ่งของข้อปฏิบัติของกรรมยุติกนิกายมาใช้เป็นหลักปฏิบัติของสงฆ์ทั้งแผ่นดิน

การปกครองคณะสงฆ์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา

การที่จะเข้าใจระเบียบวิธีการจัดการศึกษาสำหรับสามัญชนตามหัวเมืองที่ดำเนินการ
โดยคณะสงฆ์นั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจกับรูปแบบและความเป็นมาของการ
บริหารและการปกครองของคณะสงฆ์เสียก่อน

การปกครองคณะสงฆ์เชื่อกันว่ามีมาแล้วแต่ครั้งพุทธกาล สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยหลักธรรมาธิปไตย ทรงแสดงธรรมบัญญัติพระวินัย (นิตินบัญญัติ) ทรง
วินิจฉัยอรรถกถา (ตุลาการ) ทรงมอบให้สงฆ์ประชุมทำสังฆกรรมทั้งปวง กำหนดให้ถือเอาเสียง
ส่วนใหญ่เป็นมติเอกฉันท์ ทั้งนี้จะต้องเป็นไปตามธรรมวินัยด้วย พระพุทธองค์ทรงมอบให้พระ
ธรรมวินัยเป็นศาสดา เมื่อพระองค์ล่วงลับไปแล้ว คือ ให้ถือธรรมาธิปไตยเป็นสำคัญ

เมื่อพระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลายไปสู่ประเทศต่าง ๆ ก็จำเป็นต้องขอความอุปถัมภ์
จากพระเจ้าแผ่นดินนั้น ๆ ให้ช่วยเกื้อกูลแก่การปกครองคณะสงฆ์ เพื่อให้สงฆ์มีพลในประเทศ
นั้น ๆ เป็นไปโดยเรียบร้อยและเจริญแพร่หลายออกไปแบบประเทศซึ่งนิยมอยู่ในประเทศนั้น ๆ
เป็นอย่างไร การปกครองคณะสงฆ์ก็ต้องอนุโลมตามนั้นด้วย สรุปลงความแล้ว
ภิกษุสามเณรมีกฎหมายอันต้องปฏิบัติอยู่ ๓ ประการ คือ กฎหมายแผ่นดิน พระวินัย และจารีต
ประเพณีที่ได้อธิปฏิบัติอยู่ในแดนนั้น ๆ

"ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ไทยโดยสังเขป" ธรรมจักร (ปีที่ ๖๔ ฉบับที่ ๔

มหาปรารภ ๒๕๒๒) : ๘๖.

การปกครองคณะสงฆ์ในประเทศไทยก็ขึ้นอยู่กับหลักเกณฑ์นี้เช่นกัน ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ของไทยเท่าที่ปรากฏหลักฐานนั้นทราบว่า ได้มีการจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายคามวาสี และอรัญวาสี ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยแล้ว ในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้มีการตั้งคณะใหม่เพิ่มขึ้นอีก ๑ คณะ รวมเป็น ๓ คณะ คือ คณะอรัญวาสี คณะคามวาสี ถึงแบบแผนอย่างสมัยสุโขทัย ซึ่งต่อมาเรียกว่าคามวาสีฝ่ายซ้าย และคณะป่าแก้วซึ่งเป็นคณะใหม่ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า คณะใหม่นี้คงเกิดจากกรณีที่ระสงฆ์ไทยที่ได้ไปศึกษาธรรมวินัยอยู่ที่ลังกาเป็นเวลาหลายปี เมื่อกลับมาแล้วก็ได้นิมนต์พระชาวลังกามาช่วยและกลายเป็นพระที่เคร่งครัดมากกว่าเดิม จึงได้จัดตั้งเป็นคณะใหม่ขึ้นมา ต่อมาเรียกว่าคณะคามวาสีฝ่ายขวา^๒

สมัยกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดให้รวมคณะอรัญวาสีไว้ในคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย และคณะคามวาสีฝ่ายขวา ด้วยเหตุที่ระสงฆ์คณะอรัญวาสีมีน้อย ไม่พอที่จะตั้งเป็นคณะหนึ่งได้ แล้วโปรดให้เรียกคณะคามวาสีฝ่ายซ้ายว่าคณะเหนือ เพราะมีหน้าที่ดูแลวัดที่ขึ้นในบริเวณภาคเหนือ ก่อนจัดตั้งเป็นกระทรวง โดยมากอยู่ตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ และเรียกคณะคามวาสีฝ่ายขวาว่าคณะใต้ เพราะมีหน้าที่ดูแลวัดที่ขึ้นในกรมพระกลาโหมและกรมท่า โดยมากอยู่ในหัวเมืองบึงกุ่ม^๓ ทุกคณะจึงประกอบด้วยฝ่ายคามวาสีและอรัญวาสี

④ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้รวมพระอารามหลวงและวัดราษฎร์ในกรุงเทพฯ ๓ ๕ เป็นคณะหนึ่งต่างหาก และให้ขึ้นกับกรมมหาดไทย นุชิตชิโนรส อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ลักษณะการปกครองของคณะสงฆ์ไทยจึงมีการแบ่งออกเป็นคณะใหญ่ ๆ ๓ คณะ คือ

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๒๕-๑๒๗.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

^๓ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทยและลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ไทยโดยสังเขป (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑) หน้า ๒๔ (มหามกุฏราชวิทยาลัยจัดพิมพ์เผยแพร่ในอิรักก็ตีพิมพ์ครบ ๔๔ ปี) และสมเด็จพระมหาสมเด็จเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์เรื่องการปกครองคณะสงฆ์ (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔) ๓ หน้า ๑๖-๒๐

๑. คณะเหนือ มีหน้าที่ดูแลวัดขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือ
๒. คณะใต้ มีหน้าที่ดูแลวัดในหัวเมืองปักษ์ใต้
๓. คณะกลาง มีหน้าที่ดูแลวัดที่อยู่ในกรุงเทพฯที่ไม่ได้ขึ้นกับคณะเหนือและคณะใต้

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งผนวชเป็นพระภิกษุมีพระนามว่าวชิรญาณภิกขุ ได้ตั้งกลุ่มปฏิบัติธรรมกลุ่มใหม่ขึ้น คือ คณะธรรมยุติก หมายถึงผู้ประกอบด้วยธรรม ชอบด้วยธรรม หรือยึดตามธรรมนั้น โดยมีจุดมุ่งหมาย เพื่อฟื้นฟูวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ให้ถูกต้องตรงตามพระวินัย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ แต่ยังไม่ขึ้นอยู่กับคณะกลางจนใน พ.ศ. ๒๔๒๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้แยกคณะธรรมยุติกนิกายออกเป็นคณะหนึ่งต่างหาก ลักษณะการปกครองของคณะสงฆ์ไทยจึงแบ่งออกเป็นคณะใหญ่ ๆ ๔ คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะธรรมยุติกนิกาย ซึ่งมีหน้าที่ดูแลวัดธรรมยุติกนิกายทั่วพระราชอาณาจักร^๒

รูปแบบการปกครองคณะสงฆ์คงเป็นเช่นนี้มาโดยตลอดและได้มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในปี พ.ศ. ๒๔๔๕

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ และเมื่อยังสงฆ์ทั่วราชอาณาจักรให้เอาใจใส่

^๑ อัจฉรา กาญจนมัย, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ...," หน้า ๑๕๖.

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์เรื่องการคณะสงฆ์, หน้า ๑๒.

สั่งสอนธรรมแก่ราษฎร เมื่อสอนวิชาความรู้ให้แก่กุลบุตรโดยอาราธนาพระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสให้เป็นผู้ช่วยราชการ การศึกษาหัวเมืองนั้น พระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้แต่งตั้งพระราชคณะชั้นผู้ใหญ่ทรงคุณความรู้และมีประสบการณ์ใน การจัดการคณะสงฆ์และการศึกษา เป็นผู้ช่วยการศึกษาเขตต่าง ๆ และให้ออกไปตรวจ ตราดูแลการศึกษา การคณะ และการศึกษามณฑลตามหัวเมืองที่ตนได้รับมอบหมาย กรมหมื่น วชิรญาณวโรรสได้กำหนดให้ผู้ช่วยราชการ เหล่านี้สำรวจและรายงานเกี่ยวกับกิจการของคณะสงฆ์ ดังต่อไปนี้

๑. ให้สำรวจลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ตามมณฑลหัวเมืองว่า พระสงฆ์มีความ ประพฤติเป็นอย่างไร การบริหาร การปกครอง เป็นระเบียบเรียบร้อยหรือไม่

๒. การพระศาสนา ให้ดูแล้วพระสงฆ์มีวัตรปฏิบัติอย่างไร มีการอบรมสั่งสอน ชาวบ้านหรือไม่ การนับถือศาสนาของราษฎรเป็นอย่างไร

๓. การเล่าเรียน ในวัดเหล่านั้นเป็นอย่างไร วัดที่ควรจะต้องเป็นโรงเรียน ได้มีกี่แห่ง มีผู้สามารถสอนตามแบบเรียนหลวงหรือไม่

พระสงฆ์และราษฎรในท้องถิ่น ๆ สนใจในการศึกษาหรือไม่ ราษฎรมีกำลัง อุดหนุนในการศึกษาหรือไม่

จากรายงานของผู้ช่วยการศึกษาเขตต่าง ๆ นี้ช่วยให้ผู้บริหารส่วนกลางได้ทราบ ถึงความเป็นไปต่าง ๆ ของกิจการฝ่ายศาสนจักรตามหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลาง กลาง ห่างไกลจากแหล่งวัฒนธรรม ความรู้ วิทยาการต่าง ๆ ซึ่งทำให้ขาดการควบคุม ดูแลอย่างใกล้ชิดและมีประสิทธิภาพ รายงานเหล่านี้ได้มีประเด็นสำคัญ ๆ ที่เป็นเหตุปัจจัยให้ ผู้นำทางศาสนจักร และอาณาจักรต้องคิดจัดรูปแบบการบริหารคณะสงฆ์ให้มีระบบเป็นระเบียบ เสียใหม่ ประกอบกับเป็นความประสงค์ของผู้นำทางศาสนาและผู้นำรัฐที่ต้องการจะจัดรูปแบบ การบริหารการปกครองคณะสงฆ์ไว้ใหม่ให้ลัทธิปฏิบัติที่แน่นอน และให้เป็นระเบียบเรียบร้อย เหมาะสมกับการปกครองแผ่นดินที่ได้มีการจัดรูปแบบการบริหารราชการส่วนภูมิภาคเสียใหม่ ดัง พอดีประมวลสภาเหตุปัจจัยต่าง ๆ ได้ดังนี้

๑. ปกครองสงฆ์ตามหัวเมืองยังไม่เรียบร้อย

จากรายงานการตรวจราชการศาสนาและการศึกษา ทำให้ทราบว่า การปกครองคณะสงฆ์ตามหัวเมืองส่วนใหญ่ยังไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย อธิการมีมากแต่หาตัวผู้ชำระไม่ได้ แสดงถึงการขาดความเอาใจใส่ ของเจ้าคณะ ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การพระศาสนาไม่เจริญ ดังปรากฏในรายงานการจัดการ การศึกษาและการพระศาสนาของพระมหานายกผู้อำนวยการศึกษาณฑลภูเก็ตว่า

พระสงฆ์ใน ๔ หัวเมืองนั้น ๆ ไม่มีใครบังคับกัน ต่างวัดก็ไม่มีใครว่าบาปซึ่งใครเหมือนพระอยู่ในป่าเถา ๆ ฝ่ายพระอุปัชฌายจะว่าเป็นใหญ่ก็ไม่ได้ควยอุปัชฌายเกิดขึ้นแล้วพระอุปัชฌายจะไปหาวัดอื่นมาให้ตัดสิน เพราะฉะนั้นทราบได้ว่าเมืองหนึ่ง ๆ ไม่มีใครเป็นใหญ่บังคับบัญชาการต่อไปในการ เจริญจะจัดยากควยไม่มีใครเป็นผู้รับบาปซึ่งส่วนพระสงฆ์สามเณรจะไม่ทราบใดแนวามีเท่าใด ถ้ามีวัดเท่าใดในเมืองนั้น ๆ

รายงานของพระอมรเมษาจารย์ ผู้อำนวยการศึกษามณฑลกรุงเทพฯ มีว่า

การปกครองพระหัวเมืองในมณฑลนี้ยังสับสน คือ วัดทั้งหลายในเมืองหนึ่ง ๆ หาได้รวมกันขึ้นอยู่ในเจ้าคณะเมืองไม่ แยกขึ้นตามคณะแล้วดีในกรุงเทพฯ บางในเมืองไกลเคียงบาง^๒

นอกจากนี้ยังมีรายงานอีกมากมายที่ได้อ้างถึงความหย่อนยานในวัตรปฏิบัติไม่สมควรแก่สมณเพศ เช่น การเสพสุรายาเณ การค้าขาย เล่นการพนัน การร้องรำทำเพลง การสะสม

๒ หจข., ร. ๕ ศ. ๑๒ หนังสือพระมหานายกถึงกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ลงวันที่ ๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) รายงานเรื่องการคณะหัวเมืองชายทะเล

๒ หจข., ร. ๕ ศษ/๒๓ เล่ม ๒๓ ลายพระหัตถ์ กรมหมื่นวชิรญาณ กราบพูล
รัชกาลที่ ๕ ที่ ๖๕ ลงวันที่ ๒๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๘

อาวธ การอ้างตัวเป็นผู้วิเศษหรือผู้มีบุญ ฯลฯ ความประพฤติกั้หมองมัวเช่นนี้ ย่อมทำให้เกิด การเสื่อมทรามของพุทธศาสนา และราษฎรเสื่อมความนิยมในคณะสงฆ์ ผู้อำนวยการส่วนใหญ จึงเสนอให้มีการจัดระบบการคณะสงฆ์เสียใหม่เพื่อช่วยส่งเสริมให้การจัดการศึกษาและทำนุบำรุง ศาสนาสามารถเป็นไปอย่างสะดวกยิ่งขึ้น

๒. การเสนอให้ผู้อำนวยการศึกษาและเจ้าคณะมณฑลเป็นคน ๆ เดียวกัน เนื่องจาก ในการจัดการศึกษาหัวเมืองนั้น หากผู้อำนวยการการศึกษาไม่มีอำนาจในการจัดการคณะ ที่ สามารถอำนวยความสะดวกต่อการจัดการศึกษาได้ โดยการขอความร่วมมือ และการบังคับ เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง สภารเจ้าอาวาสให้ความอุปการะต่อการศึกษา เพราะกิจ การของคณะสงฆ์ การศาสนา และการศึกษานั้นเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันอยู่ ผู้อำนวยการ ศึกษามณฑลปราจีนบุรี ได้รายงานถึงอุปสรรคในการจัดการศาสนาและการศึกษาว่า

การพระศาสนายังไม่ได้จัดคว้การพระศาสนาเนื่องพัวพันกับการคณะ โดยมากเห็นคว้ย ; เกล่าวา แม้จะจัดกั้ไม่เกิดผลอันดีใดเต็มที คงประสบความขัดข้องตลอดไปในระหว่าง ที่จัดทำ ครั้นจะจัดการคณะคว้ก็เกินหน้าที่ไป ทั้งพระครูเจ้าคณะทั้งหลายก็รู้ดีคว้ว่า ผู้อำนวยการศึกษาไม่มีอำนาจอันชอบธรรมในส่วนที่จะจัดการคณะ

๓. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นคว้ให้มีการจัดรูปแบบการ ปกครองคณะสงฆ์ให้เขาระเบียบเพื่ออนุวัตรตามรูปแบบการบริหารราชการแผ่นดินที่มีการจัด รูปแบบการบริหารราชการส่วนภูมิภาคเสียใหม่ เพื่อประโยชน์และความรุ่งเรืองของศาสนา และประโยชน์แห่งความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองคว้ ๒ จึงมีพระราชประสงค์จะจัดระเบียบ

พหจข., ร. ๕ ศษ. ๘๕/๑๕ เล่ม ๕ รายงานการศึกษาและการพระศาสนา ของ พระอมรวิภักดิ์ ผู้อำนวยการศึกษา มณฑลปราจีนบุรี กราบพุทธกรั้หมั้มนวชิรญาณ ลงวันที่ ๕ กันยายน ร.ศ. ๑๑๘

๒ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม/๑๕ ร.ศ. ๑๒๑ "พระราชบัญญัติลักษณะการปกครอง คณะสงฆ์" หน้า ๒๑๘.

และโครงสร้างของการบริหารและการปกครองคณะสงฆ์ให้ชัดเจน มีสายการบังคับบัญชาที่
แน่นอนชัดแจ้งขึ้น เป็นการปรับตัวของพระองค์ที่จะคึงกิจกรรมที่สำคัญ ๆ ทุกอย่างให้อยู่ในการ
ควบคุมของส่วนกลางมากขึ้น และเป็นการจัดระบบความสัมพันธ์ ระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์
นอกจากนี้วัดตามหัวเมืองมักจะมีขึ้นในวัดที่ใหญ่ ๆ ในกรุงเทพตามที่ตั้งเคยเป็นที่ขี้ หรือได้
รู้จักคุ้นเคยที่ศาสนาเลาเรียนเคย . ทำให้การปกครองคณะสงฆ์ก้าวก้าวหน้าและไม่เป็นระเบียบ
จึงควรแก้ไข

๔. กฎหมายพระสงฆ์หรือโดยนัยยังไปอาจควบคุมวัตรปฏิบัติและวินัยของสงฆ์ได้อย่าง
กว้างขวาง และยังไม่มีบทกำหนดลงโทษสงฆ์ที่ผิด นอกจากพระที่ผิดถึงขั้นปาราชิกก็ให้
สึกแล้วลงโทษตามกฎหมายบ้านเมือง หรือเอาทั่วยอมมาทำโทษ ซึ่งกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์
ได้กราบทูลเสนอความเห็นไว้ว่า

เห็นด้วยเกล้าว่าในกฎหมายพระสงฆ์ที่ พระราชบัญญัติรัชกาลที่ ๔ ก็ดี แต่ในลักษณะ
ตัวเมีย ในกฎหมายเหล่านี้เป็นความผิดทำให้ทำโทษพระโคนออกจากกระทัดถึง
ปาราชิก มีวาทะบางก็เป็นเหตุให้สึก ถ้าเอาทั่วยอมมาทำโทษ เพราะฉะนั้น
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าว่า ขยายกฎหมายในเวรสูงที่จะบังคับพระให้กว้างขวาง
ออกไปตามพระบรมราชประสงค์ และเพียงไรนั้นสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า
โปรดกระหม่อม

๕. กรมหมื่นวชิรญาณฯ ทรงเห็นว่าถ้าหากมอบอำนาจให้คณะสงฆ์ได้จัดการปกครอง
กันเอง โดยไม่ต้องขึ้นกับฝ่ายบ้านเมือง ก็ทำให้คณะสงฆ์ปกครองดูแลตนเองได้เข้มแข็งขึ้น
พระองค์เป็นพระเถระชั้นผู้ใหญ่ที่ทำการประโยชน์ให้กับฝ่ายพุทธ และอาณาจักรเป็นอย่างมาก

พ.ศ. ๒๔๖๑ ร. ๕ ศ. ๑๖/๑ หนังสือกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กระทรวงยุติธรรม
มีกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๑๗ กันยายน ร.ศ. ๑๒๐
พ.ศ. ๒๔๖๓ ร. ๕ ศ. ๑๒/๓ หนังสือกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มีกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงความเห็นด้วยเรื่องการเลาเรียน

ข้อคิดเห็นและ เสนอแนะของพระองค์ยอมไม่อาจมองข้ามไปได้

จากสำเนาจดหมายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้โปรดให้
ตรา "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ และประกาศใช้ตั้งแต่วันที่ ๒๐
กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ และเมื่อได้ใช้พระราชบัญญัตินี้แล้วก็ให้ยกเลิกหน้าที่ซึ่งพระเถระ
และเจ้าพนักงานมีหน้าที่จัดการศึกษาตามประกาศจัดการเลิกเรียนหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๗ เสีย
และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้ออกจากตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษาหัวเมือง แล้วดำรง
ตำแหน่งประธานของมหาเถรสมาคมแทน จัดเป็นครั้งแรกที่ทางแผ่นดินมอบอำนาจในการ
ปกครองตนเองให้กับคณะสงฆ์ พระราชบัญญัตินี้มีประเด็นที่น่าสนใจดังต่อไปนี้

ในหมวดที่ ๒ มาตรา ๓ ใต้นบทบัญญัติว่า พระราชบัญญัตินี้ไม่เกี่ยวกับนิกายสงฆ์
กิจและลัทธิเฉพาะในนิกายใดให้สังฆนายกนิกายนั้นบังคับบัญชาว่ากล่าวต่อไปตามเดิม มาตรา
นี้มุ่งหมายเพื่อให้คณะธรรมยุติกนิกายได้จัดการปกครองตามลำพัง โดยไม่ต้องขึ้นกับเจ้าคณะ
มณฑลที่เป็นตางนิกายต่างคณะ ดังความว่า

พระราชบัญญัตินี้ไม่เกี่ยวกับนิกายสงฆ์กิจและลัทธิเฉพาะในนิกายนั้น ๆ ซึ่ง
เจ้าคณะหรือสังฆนายกในนิกายนั้นใดเคยมีอำนาจว่ากล่าวบังคับบัญชามาแต่ก่อน
ประการใดก็ให้เป็นไปตามเคยทุกประการ แต่การปกครองอันเป็นสามัญทั่ว ๆ
ไปในนิกายทั้งปวงให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้

ในมาตรา ๕ เป็นบทกำหนดองค์กรที่มีอำนาจหน้าที่ในการบริหารคณะสงฆ์ คือ เถร
สมาคม ที่ประกอบด้วยสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ ๕ ตำแหน่ง คือ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ เจ้าคณะ
ใหญ่คณะใต้ เจ้าคณะใหญ่คณะกลาง และเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกาย กับพระราชาคณะซึ่ง

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๕ ร.ศ. ๑๒๑ "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์,"
หน้า ๒๑๔.

เป็นเจ้าคณะรองทั้ง ๔ คณะ เป็นองค์กรที่ทำหน้าที่ดูแลสงฆ์และเป็นที่ปรึกษาของพระมหากษัตริย์ในการพระศาสนา การประชุมวินิจฉัยคดีในที่ประชุมมหาเถรสมาคมตั้งแต่ ๕ องค์ขึ้นไปให้ถือเป็นสิทธิขาด- ผู้ใดจะอุทธรณ์หรือโต้แย้งต่อไปไม่ได้ เป็นการวางรูปแบบการปกครองที่เป็นการนำหลักการบริหารสมัยใหม่มาใช้ โดยมีการจัดระเบียบขององค์กรอย่างมีเหตุผล ในการปกครองคณะสงฆ์เป็นการมอบอำนาจให้คณะสงฆ์ปกครองกันเองในรูปแบบที่ชัดเจนกว่าลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยก่อน ๆ โดยให้คณะสงฆ์ปกครองกันเองโดยลดหลั่นไปตามลำดับ

✓ แต่ในทางปฏิบัติแล้ว ตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ไม่มีการเรียกประชุมมหาเถรสมาคมเลย กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสจึงเป็นผู้บริหารราชการคณะสงฆ์โดยส่วนรวม เมื่อมีกิจใดเสนาบดีกระทรวงธรรมการจะเป็นผู้รับพระบรมราชโองการนำความกราบทูลแก่เจ้าคณะนั้น ๆ การคดีวินิจฉัยข้ออธิกรณ์ต่าง ๆ กระทำโดยเสนาบดีกระทรวงธรรมการจะเป็นผู้นำไปปรึกษากับเจ้าคณะแต่ละคณะ เป็นราย ๆ ไปแล้วนำผลมากราบทูลให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสประธานมหาเถรสมาคมทราบ ซึ่งเท่ากับเป็นการมอบอำนาจให้การจัดการกิจการคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักให้แก่อธิบดีวชิรญาณวโรรสนั่นเอง พระองค์จึงมีอำนาจที่จะให้พระราชบัญญัตินี้ให้เป็นประโยชน์ในการส่งเสริมการศึกษา

ประเด็นที่น่าสนใจ คือ พระราชบัญญัตินี้เกิดขึ้นในขณะที่ไม่มีสมเด็จพระสังฆราชผู้เป็นประมุขแห่งสงฆ์ที่จะเป็นผู้จัดตั้งกฎเกณฑ์การปกครองคณะสงฆ์ด้วยพระองค์เอง แต่เกิดขึ้นจากความพยายามของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่จะดึงอำนาจในการปกครองตนเองของคณะสงฆ์มาจากกระทรวงธรรมการ ในพระราชบัญญัติจึงไม่มีบทบัญญัติเกี่ยวกับตำแหน่งและอำนาจหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชไว้ เพราะเป็นระยะเวลาที่ไม่ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช

^๑ ฐน ยอดเสรี, พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, หน้า ๑๗๕.

พระสังฆราชแทนสมเด็จพระสังฆราช(สา) ที่สิ้นพระชนม์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๒ จึงเป็นที่รับทราบ
กันโดยพฤตินัยถึงอำนาจของกรมหนึ่งว่าอธิการวิโรสถในการ จัดการและปกครองคณะสงฆ์

หมวดที่ ๓ ว่าด้วยวัดหลวง วัดราษฎร์มี ๕ มาตรา มีรายละเอียดเกี่ยวกับประเภท
ของวัดว่า พระอารามหลวงคือวัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างหรือโปรดเกล้าฯให้เข้าบัญชีใน
พระอารามหลวง วัดราษฎร์ คือวัดที่ได้รับพระราชวิสุงคามสีมา แต่มิได้เข้าบัญชีเป็นวัดหลวง
สำนักสงฆ์ คือวัดที่ยังมิได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา ระบุถึงขอบเขตที่วัด ที่ธรณีสงฆ์ ที่
กัลปนา ระบุชัดเจจนถึงหลักปฏิบัติเกี่ยวกับที่วัดที่ธรณีสงฆ์ ตลอดจนสิทธิในการครอบครองกำหนด
ขอบเขตที่แน่นอนเช่นนี้ เป็นการกำหนดแนวปฏิบัติไว้ชัดเจนนำไปให้ทางตุลาการพิจารณา เรื่องผล
ประโยชน์ของวัด โดยรัฐเป็นผู้เข้าไปควบคุมเรื่องผลประโยชน์ ทำให้สามารถจะนำปัจจัย
ต่าง ๆ มาบำรุงกิจทางสงฆ์ได้มากขึ้น และการที่กฎหมายได้เรามาบังคับบาทเกี่ยวข้องกับในแง่
ของสิทธิของวัดในฐานะนิติบุคคล ย่อมมีผลต่อความมั่นคงในเรื่องที่พำนักอาศัย และผลประโยชน์
ของวัดย่อมเป็นการส่งเสริมต่อการศึกษาทั้งฝ่ายสงฆ์และฆราวาส เป็นการอุทิศให้วัดมีกำลัง
ที่จะจัดการสอนวิชาการต่าง ๆ ให้กับกุลบุตรได้ นอกจากนี้ยังได้มีกำหนดหลักเกณฑ์การสร้าง
วัดใหม่ เพราะหากไม่มีการควบคุมนั้นการสร้างวัดตามใจสมัครของราษฎรได้เกิดปัญหาในแง่
ที่วัดร้างเกิดขึ้นมากมาย ซึ่งปรากฏกรณีเช่นนี้มากในรายงานของผู้อำนวยการศึกษา เพราะ
การที่วัดต้องรับความอุทกหนุณจากชาวบ้านนั้น เมื่อโดยยามใดที่เกิดการอัคคีคีตขาดแคลน เช่น
ทุพภิกขภัย อุทกภัยนั้น การที่วัดมากเกินไป ชาวบ้านก็ไม่กล้าที่จะอุทกหนุณวัดให้เจริญได้
ซึ่งยอมเป็นอุปสรรคต่อการจัดให้มีสถานศึกษาขึ้นในวัดนั้น ๆ ด้วย

หมวดที่ ๔ ว่าด้วยเจ้าอาวาสมี ๑๐ มาตรา บัญญัติถึงกฎเกณฑ์การ เลือกลงและตั้ง
เจ้าอาวาสทั้งพระอารามหลวง และวัดราษฎร์ ทั้งในกรุงและหัวเมือง โดยเปิดโอกาสให้
พระสงฆ์เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองและราษฎรผู้อุทกหนุณบำรุงวัด มีส่วนรวมในการคัดเลือกและแต่งตั้ง
เจ้าอาวาส เช่น ถ้าเป็นวัดในหัวเมืองก็มีเจ้าคณะแขวง สัปบุรุษทายกแห่งวัด และผู้ว่า
ราชการเมืองเป็นผู้มีส่วนรวมในการแต่งตั้ง ถ้าเป็นวัดในกรุงเพทาก็จะให้พระราชอาคันตุกะ
และผู้บัญชาการกระทรวงธรรมการ เป็นผู้มีส่วนในการแต่งตั้ง เพื่อเป็นการหาความสนับสนุนบำรุง
อุทกหนุณให้แก่งกิจการของศาสนาและการศึกษาที่กำหนดให้พระสงฆ์มีหน้าที่ให้การศึกษากุศลชนด้วย

จึงต้องหาตัวอธิบถสังขีในวัดนั้น ๆ ที่เป็นที่ยอมรับจากทุก ๆ ฝ่าย และได้มีกำหนดหน้าที่ด้าน
การศึกษาของเจ้าอาวาสไว้อย่างชัดเจน ในมาตราที่ ๑๓ ข้อที่ ๕ และ ๖ ดังนี้

* มาตราที่ ๑๓
ข้อที่ ๕ ที่จะ เป็นธุระในการสั่งสอนพระศาสนาแก่บรรพชิต และภคทัสสให้เจริญ
ในสัมมาปฏิบัติสมควรแก่อนุสัย
ข้อที่ ๖ ที่จะ เป็นธุระใหญ่ธุระซึ่งอาศัยเป็นที่อยู่ภายในวัดนั้นไคร้ว่าเรียนวิชาความรู้
ตามสมควร ...

* หมวดที่ ๕, ๖, ๗ ว่าด้วยคณะแขวง คณะเมือง และคณะมณฑล ภูแลรับผิดชอบ
กันตามลำดับ โดยกำหนดอำนาจหน้าที่ ความรับผิดชอบของเจ้าคณะเหล่านี้รวมทั้งการเลือก
ตั้งไว้อย่างชัดเจน และกำหนดให้มีหน้าที่บำรุงการศึกษาด้วย เช่นในหมวดที่ ๖ มาตรา ๓๑
มีบทบัญญัติเกี่ยวกับหน้าที่ด้านการศึกษาของเจ้าคณะเมืองในมาตราที่ ๓๑ ว่า "ที่จะตรวจ
ตราทำนุบำรุงการสั่งสอนพระศาสนาและการศึกษาในบรรดาวัดในเขตเมืองนั้น" และได้
กำหนดหน้าที่ด้านการศึกษาของเจ้าคณะมณฑลไว้ในมาตราที่ ๓๗ ข้อที่ ๑ ว่า "ที่จะรับพระ
บรมราชานุมัติไปจัดการทำนุบำรุงพระศาสนา และบำรุงการศึกษาตามวัดในมณฑลนั้นให้เจริญ
รุ่งเรืองตามพระราชประสงค์" และในมาตราที่ ๓๗ ข้อที่ ๒ ว่า "ที่จะออกไปตรวจการ
คณะสงฆ์ และการศึกษาในมณฑลนั้น ๆ บางเน้นครั้งเป็นคราว"

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๕ ร.ศ. ๑๒๑, "พระราชบัญญัติลักษณะปกครอง

คณะสงฆ์, หน้า ๒๑๗.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๑.

๓ เรื่องเดียวกัน.

๔ เรื่องเดียวกัน.

พระราชบัญญัตินี้ไว้วางแบบการปกครองสงฆ์และลให้เขารูปเป็นแบบแผนในการถาวร โดยให้เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และอธิการหมวดตลอดจนถึงเจ้าอาวาส บังคับบัญชาสงฆ์มาจัดขึ้นตักกันโดยลำดับ เป็นการแบ่งขอบเขต อำนาจหน้าที่ความรับผิดชอบไว้ เป็นอย่างแน่นอน ทำให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือ เกิดเอกภาพทางการ บริหารซึ่งเป็นลักษณะเดียวกันและสอดคล้องกับการจัดการปกครองของฝ่ายอาณาจักรในขณะนั้น

พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ฉบับนี้แม้จะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปกครอง คณะสงฆ์ที่ทำให้การปกครองคณะสงฆ์ในแต่ละมณฑลเป็นระบบมีระเบียบเรียบร้อยขึ้น และแสดง ความสนใจของรัฐต่อวัตรปฏิบัติวินัย และกิจการของสงฆ์ยิ่งกว่าที่เคยเป็นมาแต่ก่อน แต่เมื่อ พิจารณาในรายละเอียดแล้ว จะเห็นว่าขั้นตอนและข้อกำหนดในการบริหารกิจการของคณะสงฆ์ นั้นได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับการกำหนดให้คณะสงฆ์ได้ทำหน้าที่ให้การศึกษแก่ชุมชนอย่าง จริงจัง โดยกำหนดให้สงฆ์ในแต่ละระดับมีอำนาจหน้าที่ความรับผิดชอบด้านการศึกษาต่อ ๆ กัน ไปเป็นลำดับซึ่งก่อนที่จะมีพระราชบัญญัตินี้ การปกครองคณะสงฆ์ไม่ได้มีส่วนสัมพันธ์กับหน้าที่ ด้านการศึกษาเลย การให้ความรู้แก่กุลบุตรจะขึ้นอยู่กับความสมัครใจของพระสงฆ์ นอกจากนี้ กระทรวงธรรมการก็ได้อาศัยพระราชบัญญัตินี้เป็นเครื่องมือในการควบคุมส่งเสริมให้พระสงฆ์ ได้ทำหน้าที่ด้านการศึกษาด้วย ตามที่ได้ระบุไว้ในหมวดที่ ๘ ของพระราชบัญญัติที่กำหนดให้ กระทรวงธรรมการเป็นผู้รักษากฎให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ เป็นการใช้ประโยชน์ จากการจัดการปกครองของสงฆ์ตามแบบใหม่ให้ เป็นประโยชน์ต่อการจัดการศึกษา